

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президенті України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 11

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президенті України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 4 від 19.11.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
Ulrichs web
ERIH PLUS
World Cat

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність фактів,
цитат, власних імен, географічних назв,
підприємств, організацій, установ та ін.
інформації несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї
ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

23 (11) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for
public administration
National academy for public
administration under
the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 IIP issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued
by the Ministry of Education and Science
of Ukraine the status of specialized
publication category "B"
on philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 4 dated 19.11.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
Ulrichs web
ERIH PLUS
World Cat

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations, private
names, enterprises and
organizations titles, geographical locations
etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on
the written consent with the editorial office
and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Phd (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamasa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 5

Віктор Шостак, Сергій Бондарук

Проблеми ідентичності і ролі культури в модернізаційних процесах України та світу

С. 14

Наталія Столярчук

Світоглядно-естетичні засади художньої культури давніх мезоамериканців

С. 25

Таміла Пригода, Іван Донець

Джаз, дзен, івент як пограничні явища сучасної культури

Політологія

С. 34

Олена Осипенкова

Криза біженців в ЄС як фактор деструктивного впливу на політику мультикультуралізму

С. 41

Антоній Паламар

Армія як основна рушійна сила трансформації Єгипту в 2011-2013 рр.

Соціологія

С. 51

Юрій Калагін

Криза маскулінності та здоров'я військовослужбовців-чоловіків

С. 60

Ірина Малик

Деякі аспекти гуманітарних викликів безпечних реінтеграційних процесів TOT ORDLO: роль ЗМІ

С. 69

Едуард Гугнін

Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу

Історія

С. 69

Гусейн Мамедзаде

Зміцнене селище Шортепе і раннє місто Барда в Карабасі

С. 79

Гульнара Садраддінова

Заснування грецької держави (1830 р.)

Contents

Philosophy

P. 5

Viktor Shostak, Sergii Bondaruk

Problems of identity and development of culture in the modernization processes of Ukraine and the world

P. 14

Nataliia Stoliarchuk

Worldview and aesthetic principles of the artistic culture of ancient Mesoamericans

P. 25

Tamila Prygoda, Ivan Donets

Jazz, zen, event as bordering phenomena modern culture

Politology

P. 34

Olena Osypenkova

The EU refugee crisis as a factor of destructive influence on the policy of multiculturalism

P. 41

Antonii Palamar

The army as the main driving force of Egypt's transformation in 2011-2013

Sociology

P. 51

Yuri Kalagin

Crisis of masculinity and health of male servicemen

P. 60

Iryna Malyk

Some Aspects of the Humanitarian Challenges of the Safe Reintegration Processes of TOT ORDLO: the Role of the Media

P. 69

Eduard Gugnin

Factors of the sea and land in the theoretical substantiation of external influence strategies

History

P. 69

Huseyn Mammadzadeh

Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh

P. 79

Gulnara Sadraddinova

Establishment of the Greek state (1830)

Філософія

DOI: 10.15421/172096

УДК: 305-055.2

Проблеми ідентичності і ролі культури в модернізаційних процесах України та світу

Віктор Шостак, Сергій Бондарук, Волинський національний університет ім. Лесі Українки

Стаття присвячена аналізу феномену ідентичності та її проявів у сучасному глобалізованому світі. Здійснено спробу визначити особливості пошуку культурних архетипів у контексті регіональної специфіки світу та українських реалій зокрема. Вказується на глибинну роль культури в сучасних модернізаційних процесах. Аналізуються основні елементи трансформаційних змін в українському суспільстві та координати нової соціокультурної реальності в добу постмодерну.

Мета статті: дослідити головні особливості прояву національної ідентичності в глобалізованому світі та ролі культури в сучасних соціокультурних процесах України і світу.

Зміст отриманих результатів. Зазначено, що після проголошення незалежності в Україні відбуваються трансформаційні зміни, які під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників поєднують у собі елементи різних політичних режимів, економічних укладів, культурні стереотипи давніх і сучасних епох. Ці впливи здатні стимулювати зростання регіоналістських та сепаратистських настроїв і рухів усередині держави.

Висунуто тезу, що віддаленою внутрішньою причиною результативності цих впливів став брак системного культурного імперіалізму, який би поставав у якості своєрідної «захисної оболонки» щодо зовнішніх впливів і в якості консолідуючого ціннісного стрижня, здатного стримувати внутрішні відцентрові тенденції (регіоналізм, сепаратизм, тощо).

Зроблено висновок, що попри брак фаховості, компетентності і бачення нових викликів перед Україною на рівні державних інститутів, ідеології, політичних стратегій сьогодні не вичерпано можливості для демократичного вирішення суспільно-економічних проблем та розвитку громадянського суспільства. Позитивні зрушення в країні можливі лише за умови врахування її ментальних традицій, що актуалізує і зумовлює практичне значення вивчення питань ідентичності та ролі культури в цьому контексті.

Ключові слова: глобалізація, ідентичність, національні архетипи, соціокультурний простір, трансформаційні зміни, моральні цінності, культурні пріоритети, культурологія

Problems of identity and development of culture in the modernization processes of Ukraine and the world

Viktor Shostak, Sergii Bondaruk, Lesia Ukrainka Volyn National University

The article describes the phenomenon of identity and its manifestations in a globalized world. An attempt is made to determine the peculiarities of search for cultural archetypes in the context of regional specifics of the world and Ukrainian realities in particular. The deep role of culture in modern modernization processes is pointed out. The main elements of transformational changes in Ukrainian society and the coordinates of the new socio-cultural reality are analyzed.

The aim is to analyze the main features of the manifestation of national identity in the globalized world and the role of culture in modern socio-cultural processes of Ukraine and the world. Among the tasks there is a description of the peculiarities of transformational changes in Ukrainian society and the role of culture in modernization transformations.

Research methodology. The authors used philosophical-theoretical, historical-comparative methods. Systematization of specific manifestations of cultural phenomena and analysis of elements of social reality were made.

Results. The article analyzes the main forms of national identity and their manifestations in socio-cultural transformations in different countries. The peculiarities of the cultural level in carrying out democratic transformations are determined. An idea is proposed that the remote internal cause of sensitivity of the Ukrainian social life towards the various external influences is lack of systemic cultural imperialism, which could serve both as a shield for external influences and as a value axis to avoid a danger of internal centrifugal destruction.

Novelty. An attempt is made to show the importance of cultural values and archetypes in the analysis of the preconditions and prospects for the modernization of modern socio-cultural space and the choice of effective activity strategies.

The practical significance. The results of the study can be used in the analysis of leading trends in the global world and in solving specific regional problems.

Keywords: *globalization, identity, national archetypes, sociocultural space, transformational changes, moral values, cultural priorities, culturology*

Проблемы идентичности и роль культуры в модернизационных процессах Украины и мира

Виктор Шостак, Сергей Бондарук, Волынский национальный университет им. Леси Украинки

Статья посвящена исследованию феномена идентичности и ее проявления в современном глобализованном мире. Осуществлена попытка определения особенностей поиска культурных архетипов в контексте региональной специфики мира и украинских реалий в частности. Указывается на глубинную роль культуры в современных модернизационных процессах. Анализируются основные элементы трансформационных изменений в украинском обществе и координаты новой социокультурной реальности в век постмодерна.

Цель статьи: изучить главные особенности проявления национальной идентичности в глобализованном мире и роли культуры в современных социокультурных процессах в Украине и в мире.

Содержание полученных результатов. Отмечается, что после провозглашения независимости в Украине происходят трансформации, которые под влиянием внутренних и внешних факторов совмещают элементы различных политических режимов, экономических укладов, культурные стереотипы былых и нынешних эпох. Эти влияния способны стимулировать рост регионалистских и сепаратистских настроений и движений внутри государства.

Выдвинут тезис о том, что отдаленной внутренней причиной результативности этих влияний является отсутствие системного культурного империализма, который бы выступал в качестве «защитной оболочки» по отношению к воздействиям извне и в качестве консолидирующего ценностного стержня, способного сдерживать внутренние центробежные тенденции (регионализм, сепаратизм и т.п.).

Делается вывод о том, что, несмотря на недостаток на уровне госинститутов, идеологии, политических стратегий профессионализма, компетентности и видения новых вызовов, стоящих перед Украиной, возможности для демократического решения социально-экономических проблем и развития гражданского общества не исчерпаны. Положительные сдвиги в стране возможны только при условии учета ее ментальных традиций, что актуализирует и обуславливает практическую значимость изучения вопросов идентичности и роли культуры в этом контексте.

Ключевые слова: *глобализация, идентичность, национальные архетипы, социокультурное пространство, трансформационные изменения, элита, моральные ценности, культурные приоритеты, культуриология*

Постановка проблеми.

Вагоме значення в подальшому розвитку соціокультурного простору України має усвідомлення власних витоків бачення світу і свого місця у ньому. Триває пошук спільних цінностей, які могли б об'єднати українців. У цих процесах принципового значення набуває наша минула історія. Пласти культури, які сформували архетипи і маркери української ментальності, чекають свого осмислення в сучасних умовах. Вони закладали основи національної ідентичності протягом багатьох століть.

Особливу актуальність і вагу в сучасних умовах розвитку України має усвідомлення динаміки становлення ідентичності нації, який дає можливість зрозуміти власну цивілізаційну траєкторію, власні і набуті елементи самоусвідомлення через складні механізми взаємодії з навколишнім світом. Цілком слушно дослідники вказують на ідентичність як основу для формування внутрішньої і зовнішньої політики України. Існує пряма залежність між тим, які форми ідентичності обирає політична еліта і яку соціокультурну місію вона бачить для себе і, відповідно, для громадян нашої держави.

Мета статті: дослідити головні особливості прояву національної ідентичності в глобалізованому світі та ролі культури в сучасних соціокультурних процесах України і світу.

Методологія дослідження. При дослідженні визначеної теми і мети використовувались філософсько-теоретичний, порівняльно-історичний методи, проводилась систематизація та аналіз конкретних проявів культурних явищ і подій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Тематика ідентичності та культурних архетипів завжди була предметом аналізу значної частини науковців. Монографія М. Рябчука присвячена дослідженню української національної ідентичності як «української етнокультурної» («примордіальної») та «української інституційної» («паспоротно-територіальної»). Праця з'ясовує принципові відмінності між цими двома типами української ідентичності і доводить, що вони мають не лише

ідеологічний, а й ціннісний характер. А. Колодій досліджує пострадянську етнічну ідентифікацію в контексті національних вимірів суспільного буття. Комплексний аналіз причин та умов регіональних особливостей суспільної свідомості проводить Л. Нагорна. Н. Гедікова більшу увагу приділяють впливу соціокультурних чинників на зміни у світоглядних уявленнях сучасного українського суспільства. Серед зарубіжних аналітиків національних елементів культури в глобалізованому світі найбільш відомим є К. Лоренц, який описує деструктивні прояви національної свідомості. Дж. Даймонд зробив вдалу спробу змалювати загальну картину розвитку світу на основі аналізу природно-кліматичних та соціальних чинників. Ф. Фукуяма звернув увагу на первинність культури в демократичних перетвореннях у суспільстві. С. Катаєв описав головні особливості сучасного українського суспільства в контексті модернізаційних перетворень. Попри великий обсяг досліджень з проблем ідентичності, питання ролі і значення культури в цих процесах залишається недостатньо вивченим.

Наукова новизна роботи полягає у дослідженні культурних архетипів у глобалізованому світі та українських модернізаційних процесах в умовах нової соціокультурної реальності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Глобалізація світу передбачає уніфіковані форми розвитку та загальні стандарти вирішення багатьох питань. Могутні держави світу об'єктивно диктують іншим ті правила, граючи за якими вони самі стали могутніми. Але початки їхнього успіху базувались на власній культурній традиції. З часом їх окремий національний проєкт набував універсального значення.

Цей процес викликає різну реакцію інших частин світу. Національні культури прагнуть зберегти власні культурні архетипи. Це прагнення втілюється в різних формах. Варіанти розвитку подій коливаються від абсолютної самоізоляції від зовнішніх впливів до бездумного запозичення, часто невдалого досвіду інших, чужих рецептів подальшого розвитку. Усе зале-

жить від того, наскільки історично зрілою і готовою до несподіваних викликів є національна свідомість, як вона відреагує на впливи індустріально-технічної цивілізації. Варто пам'ятати, що західні і східні втілення цієї цивілізації зберігають коди власної національної пам'яті. Найбільш оптимальна відповідь сформульована сучасними європейськими країнами. Європейський Союз об'єднав матеріальні, фінансові, технологічні, військово-інформаційні ресурси для вирішення загальних питань економічного зростання та захисту спільних цінностей. Водночас кожна європейська держава – автономний культурний світ, який розвивається на основі власної ідентичності і культурних традицій. Це мозаїка, що посилює єдність на основі взаємодії, самобутності і розумної конкуренції, яка стимулює пошук креативних форм розвитку.

Інший приклад – Китай. Використані західні технології і фінанси для потужного економічного зростання. При цьому конфуціанська ментальна парадигма в комуністичній зовнішній обгортці і трактуванні збережена. Інші країни цього регіону демонструють свої форми політичного правління при збереженні власних культурних традицій. Усі повертаються до власної моделі сприйняття світу і вибирають шляхи, співзвучні часу. Не завжди вдало, але пошук триває.

Досить поширеною є теза про те, що об'єктивні науково-технічні, модернізаційні зміни будуть сприяти нівелюванню національно-культурних особливостей. Це дійсно так. Нові форми виробництва передбачають відповідні уніфіковані стандарти управління, соціальних відносин, освіти, побуту та ін. Водночас у розвинутих країнах Заходу спостерігаємо паралельний процес консервації давніх та становлення нових форм розвитку культурної самобутності, естетичних традицій, збереження історичної спадщини тощо. Це приносить значні прибутки та нові робочі місця. Але стратегічна мета є більш важливою – це подальший розвиток адекватних форм національної ідентичності, яка є запорукою успішного інноваційного зростання. Тобто найновіші технологічні зміни, як правило, передба-

чають, на перший погляд, асиметричні відповіді духовної структури суспільства. Процес немов би врівноважується. Відбувається рух у протилежних напрямках лінійного часу. Рухаючись у майбутнє, людина сучасної цивілізації шукає рівновагу і креативні відповіді в далекому минулому. Щонайменше актуальним залишається переосмислення національних архетипів і етнічної присутності в загально-цивілізаційному розвитку людства. З'являються нові грані й акценти в трактуванні зростаючих можливостей людини.

У цьому контексті цікаве бачення регіональних особливостей світу та різних форм еволюції людини пропонує Джаред Даймонд. Він погоджується з поглядом на «світову історію, як цибулину, в якій сучасний світ – це лише верхній шар і чий глибші шари слід зчищати один за одним, аби досягти розуміння історії» (Даймонд, 2015, с. 9).

Автор справді знімає шари часу і порівнює народи світу в контексті географічних умов, біологічних особливостей навколишнього світу, розташування в просторі ландшафту, кліматичних змін, суб'єктивних чинників і т.д. Поступово відкриваються нові обрії для глибшого осмислення, комплексного аналізу та нових форм самовідчуття народів, особливо тих, котрі проживають на території Західної Європи. Ці можливості є особливо важливими і перспективними для України, де суспільство перебуває в пошуках власної ідентичності й ефективних шляхів розвитку. Дж. Даймонд слушно зауважує: «неможливо зрозуміти навіть самі західноєвропейські суспільства, якщо зосереджувати увагу тільки на них. Чимало цікавих питань стосуються відмінностей між ними та іншими суспільствами... ми повинні зрозуміти ті інші суспільства також, щоб умістити західноєвропейські суспільства в ширший контекст» (Даймонд, 2015, с. 9).

Глобальний світ залишається тісно взаємозв'язаним і досить незахищеним від нових загроз та викликів. До останнього часу людство жило за звичними мірками раціональних категорій розвитку. Ми не усвідомлювали наростаючий виклик – зміну балансу між мікросвітом

і людьми. Хоча ще десять років тому науковці попереджали про можливі негативні наслідки легковажного ставлення до еволюції паралельного світу мікроорганізмів. Дж. Даймонд, зокрема, показав вплив цього світу на великі соціокультурні зрушення в історії людства. У післямові до згаданої книги Т. Цимбал наголошував, що «зростання сполученості світу, опертого на інформаційно ізольовані територіальні одиниці (національні держави), які інтегрували в собі соціальну, політичну, економічну та культурну системи, створює можливість для швидкого загальносвітового поширення епідемій, а отже, закладає основу для біологічної вразливості людства, а також для волатильності глобального соціального порядку» (Даймонд, 2015, с. 461). Сучасний світ, особливо західна його частина, виявився в багатьох випадках неготовим до нових викликів мікросвіту. Попередні уявлення про безпеку, могутність та ідентичність отримали нові імпульси під час епідемії коронавірусу. Пережите змушує переосмислити цінності світу, їх національні та спільні особливості.

Відповіді на посталі питання лежать своїм корінням у царині культури, яка може забезпечити новий простір свободи самовираження людей та їхню усвідомлену відповідальність. Не випадково відомий дослідник і філософ Френсіс Фукуяма свої роздуми з приводу подальших перспектив демократичних цінностей назвав «Первинність культури». Він визначає чотири рівні консолідації та розвитку демократії: 1) ідеологія; 2) інститути; 3) громадянське суспільство; 4) культура. Україна має значний досвід творення, захисту і втрат на кожному з цих рівнів. Українське державотворення кінця II початку III тис. відбувається часто безсистемно і в режимі високої турбулентності. Наші демократичні інститути та ідеологія політичних еліт скоріше імітують процеси належності до демократії і діяльності на цьому шляху, ніж наповнюють ці поняття глибоким змістом і практичними механізмами реалізації. Давні культурні традиції особистісного розвитку і громадянської активності майже не мають відповідних легітимних форм та можли-

востей для повноцінного розвитку. Разом з тим періодичні спалахи громадянської активності українців мають свої культурні витoki. Потенціал культури в українських умовах залишається непоміченим та не отримує соціальну підтримку згори. А між тим, навіть у мало усвідомлених формах він залишається основою особистої свободи і відповідальних дій.

Ф. Фукуяма слушно вказує на глибинні основи рівня культури. На його думку, «цей найглибший рівень включає такі явища, як структура родини, релігія, моральні цінності, етнічна свідомість, “громадянськість” і партикуляристські історичні традиції. Подібно тому, як демократичні інститути спираються на здорове громадянське суспільство, громадянське суспільство, у свою чергу, має попередників і передумови на рівні культури. Культуру можна визначити як а-раціональну етичну звичку, що передається через традицію» (Фукуяма, 2004, с. 390). Перефразовуючи, можна сказати, що в українських умовах можна скоріше говорити про аморальні традиції, які досить раціонально і продумано поширюються в українському суспільстві. Руйнуються родинні структури, релігійно-моральні цінності, розмиваються звичні форми етнічної свідомості і громадянської участі. А це, нагадаємо, – фундамент демократичних інститутів та державної ідеології, запорука їх гармонійного розвитку. Очевидно, що названі соціальні структури і форми свідомості чекають свого аналізу й адекватної оцінки в новій українській дійсності. Без ефективних кроків у напрямку їх оздоровлення подальший рух України на шляху реформ стане неможливим.

Останні роки показали значні труднощі в еволюції розвинутих країн. Одночасно, події на Сході України виявили всі наші недоліки і потенційні можливості. Наростають загрози зрілим західним соціальним системам. Виявились тертя між європейськими країнами та їхнє різне розуміння власної ідентичності. Подібні процеси відбуваються в Україні, де можливе посилення відцентрових тенденцій. Нещодавні вибори до місцевих органів влади можуть легітимізувати цей процес. Загострення соціально-економічних

протирич сприяє розвитку деструктивних форм регіональної ідентичності; ілюзії щодо фаховості нових політичних еліт поступово зникають. небезпека для українців криється в тому, що їхня соціальна пасивність і наївність швидко може перерости в активну, а в наших умовах, можливу агресивну дію. В умовах падіння рівня культури і великого досвіду військових дій наслідки можуть мати несподіваний характер.

Слова Фукуями залишаються актуальними для світу і для України особливо. «Соціальна інженерія на рівні інститутів вдарилася об масивну цегляну стіну: досвід минулого сторіччя показав більшості демократичних держав, що амбіційні перебудови інститутів часто викликають більше несподіваних проблем, ніж вирішують. Навпаки, реальні труднощі, що впливають на якість життя в сучасних демократичних державах, пов'язані із соціальними і культурними патологіями, які спокійно продовжують існувати за межами можливостей інституціональних розв'язань, а отже, за межами державної політики. Питання культури швидко висувається на перший план» (Фукуяма, 2004, с. 392).

Останні події в США показали слушність висновків і попереджень Ф. Фукуями. Великі соціальні заворушення й ознаки політичної нестабільності останнього часу в цій країні мають в своїй основі скоріше культурні причини і вимагають нових кроків до розбудови нової моральної реальності. Звичні інституційні форми участі держави в розв'язанні суспільних проблем у багатьох випадках не працюють. Культурні патології, про які попереджав вчений-футуролог, стали реальною загрозою усталеним цінностям і механізмам соціокультурного регулювання.

Подібно в соціокультурному і політичному просторі України все меншого значення набувають моральні цінності. Однак варто пам'ятати, що порушення етики в політиці може допомогти здобути певні переваги на історично короткий період, але в цілому програють перспективі демократії, і культурні координати країни втрачаються. Відомий український дослідник С. Л. Катаєв слушно вказує на нароста-

ючий вплив нелегітимних, нелегальних компонентів влади в соціокультурному просторі країни. Те, що в народній свідомості сприймається як мафія, яка є проявом віртуальної складової політичної влади (Катаєв, 2006, с. 102). Ці структури існують паралельно до легітимних форм державних інститутів, про них майже немає інформації в ЗМІ, але часто саме там приймаються рішення, які визначають шляхи розвитку країни. Ззовні це прикривається псевдодемократичними процедурами й імітацією бурхливої діяльності органів влади та правопорядку. Їхня кількість зростає, але дезорієнтація і відсутність порядку посилюються.

Наростають відчуття тривоги, непевності і розчарування. Особливо актуально це відчувається в сучасних умовах. Властивостями нової соціокультурної реальності, яка постійно повторюється, є: 1. Укорінення хаосу в зразках поведінки і нормах – це прояв постмодерну в соціальній сфері, для якого характерна реконструкція, відцентровість, відсутність об'єднавчої ідеології. 2. Хаос у суспільстві маскується під порядок, позаяк природа суспільства передбачає прагнення до інституалізації, закріплення в стійких нормах і зразках поведінки і взаємин. Способом маскування може бути упорядкованість за допомогою бюрократичних процедур. 3. Хаос породжується запровадженням упорядкованої структури в невідповідне середовище (наприклад, прагненням бездумно копіювати західні стандарти в українську політичну й економічну системи). 4. Правовий нігілізм, що виявляється в неповазі до закону, невиконанні судових рішень, у вибірково-му застосуванні права. Це сприймається психологічно як безправ'я, тобто хаос у правовій сфері. 5. Відбувається своєрідна інституалізація хаосу, формою якої є використання корупційних схем для забезпечення порядку. Особливість інституалізації хаосу полягає в тому, що ефективність роботи системи залежить від дотримання норм хаосу. Виходить парадокс: хаос набуває впорядкованої форми, як вірус в організмі. Від того стає ще більш закамуюльованим і вкоріненим. 6. Ідеологічний і світоглядний плюралізм, витонченість

аргументації політичних агітаторів з різних політичних сил призведуть до деідеологізації і примітивізації політичної ідеології. 7. Хаос соціальної структури, невизначеність соціальних статусів і критеріїв їх виокремлення. Звідси виникає криза соціальної й політичної ідентифікації. 8. Компенсаторними механізмами, що заміщають ослаблені соціальні й політичні інститути, є мережі. Мережеве суспільство характеризується горизонтальними структурами, утвореними Інтернетом, господарськими і родинними зв'язками. У мережах циркулюють товари, послуги й інформація. Включеність у мережі пом'якшує аномію, оскільки дає змогу орієнтуватися в умовах соціального хаосу (Катаєв, 2006, с. 104–105).

Ця низка проблем постала для українського суспільства не на порожньому місці. Глибинні їх причини криються в контексті розуміння суті співвідношення культури та ідентичності (зокрема національної) у посттоталітарну/постколоніальну добу. З часу здобуття незалежності в Україні затягнувся процес формування міжкультурних стосунків, який часто набував суперечливих рис. З одного боку, домінуюча культура постає впливовим чинником імперської гегемонії. Водночас культура є одним з потужних факторів опору імперському впливу в постколоніальних суспільствах. Але парадокс полягає в тому, що звільнена культура сама може стати моністичною, перебравши на себе домінуючі функції імперської культури. Тому вже з самого початку, розвиваючись на демократичних та ліберальних засадах, постколоніальне суспільство стикається з проблемами не лише соціально-політичними, але й культурними. Проблема ж України в цьому контексті якраз і криється в тому, що після розпаду радянської імперії, українська культура не набула рис імперіалізму (в термінах Едварда Саїда), які би дозволяли протистояти руйнівним впливам зовнішніх і внутрішніх чинників (Саїд, 2007).

Отже, у сучасному українському суспільстві, яке протягом тривалого часу переживає перехідний період трансформаційних змін, поєднуються елементи різних епох та історичних форм: стійкі

утворення соціалістичної культури, давні архетипи етнічної культурної свідомості, нові форми сучасного українського художньо-естетичного освоєння дійсності, явища західної масової культури в різних варіантах, глобальні інформаційні потоки комерційної культури різної якості, інтенсивні проникнення російськомовної культури з багатоманітною соціальною роллю (від примітивної пропаганди сусідньої держави до патріотично налаштованих проукраїнських теле-, радіо- та медіаканалів) тощо. Цікавий парадокс помітив І. Дзюба, який вважає, що часто радянський варіант псевдокультури ніс у собі більше гуманістичного потенціалу, ніж деякі комерційні форми сучасної глобальної культурної індустрії (див.: Єрмоленко А., 2007). Цей контекст потрібно враховувати при аналізі причин регіональних рухів і практичній реалізації культурної політики української держави.

Висновки.

Після проголошення незалежності в Україні відбуваються трансформаційні зміни, які поєднують у собі елементи різних політичних режимів, економічних укладів, культурні стереотипи давніх і сучасних епох. Значний вплив на ситуацію справляють і зовнішні, і внутрішні чинники розвитку суспільства.

Протягом новітньої історії України дослідники фіксують дивну мозаїку, чи пак мікс елементів різних соціокультурних світів, епох та історичних форм: стійкі утворення соціалістичної культури, давні архетипи етнічної культурної самосвідомості, нові форми сучасного українського художньо-естетичного освоєння дійсності, явища західної масової культури в різних варіантах, глобальні інформаційні потоки комерційної культури різного штибу, інтенсивні проникнення російськомовної культури розмаїтого смислового навантаження, зокрема й антиукраїнського спрямування. Ці розмаїті впливи слід враховувати при аналізі витоків регіоналістських та сепаратистських настроїв і рухів задля дієвості культурної політики української держави.

Водночас глибинною внутрішньою причиною того, що зазначені впливи справляли і справляють ефект на розви-

ток української культури та національної ідентичності, а відтак, і громадянської свідомості, є те, що після здобуття незалежності Українська держава не зуміла досі виробити системного культурного імперіалізму, який би поставав у якості своєрідної «захисної оболонки» стосовно потенційно небезпечних зовнішніх впливів, водночас в якості консолідуючого стрижня, здатного стримувати внутрішні відцентрові тенденції (регіоналізм, сепаратизм, тощо).

Залишається сподіватись, що можливості демократичного вирішення суспільно-економічних проблем будуть поступово

збільшуватись, громадянське суспільство все міцніше буде вкорінюватись і зростати у просторі відповідальної свободи. Основи для цього на рівні культурних форм свідомості ще залишаються. Однак на рівні державних інститутів, ідеології, політичних стратегій сьогодні, на нашу думку, бракує фаховості, компетентності і рівня бачення нових викликів перед Україною. Майбутні позитивні зрушення в країні можливі лише на основі глибокого і системного вивчення особливостей її ментальних традицій. Питання ідентичності та ролі культури в цьому контексті набувають визначального характеру і практичного значення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гедікова Н. П. Роль соціокультурних чинників у сучасному процесі формування світогляду українського суспільства. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2008. Т. 13, Вип. 5. С.48–58.
- Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч. Київ, 2015. 488 с.
- Єрмоленко А. М. Етика дискурсу Карла-Отто Апеля у контексті українського суспільства за доби модернізації. *Філософська думка*. 2007. №5. С. 104–124.
- Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство. Київ. 2006. 199 с.
- Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття. Львів : Вид-во «Астролябія», 2008. 235 с.
- Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. URL: <http://igrunov.ru/vin/vchk-vindiscipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html>.
- Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.
- Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
- Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ : «Критика», 2007. 608 с.
- Фукуяма Ф. Первинність культури. *Глобальне відродження демократії* / за ред. Даймонда і Платтнера. Львів. 2004. С. 389–407.
- Fraser N. Politics, culture and the public sphere: toward a postmodernism conception. *Social Postmodernism: Beyond identity politics* / ed. L. Nicholson, S. Seidman. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1999. xiv, 397 p. P. 287–312.

REFERENCES

- Gedikova, N. P. (2008). Rol sotsiokulturnykh chynnykiv u suchasnomu protsesi formuvannia svitohliadu ukrainskoho suspilstva [The role of socio-cultural factors in the modern process of forming the worldview of Ukrainian society]. *Bulletin of Mechnikov Odessa National University*, 13 (5), 48–58 [in Ukrainian].
- Diamond, J. (2015). *Zbroia, mikroby i kharch* [Weapons, germs and food]. Kyiv [in Ukrainian].
- Yermolenko, A. M. (2007). Etyka dyskursu Karla-Otto Apelia u konteksti ukrainskoho suspilstva za doby modernizatsii [Ethics of Karl-Otto Apel discourse in the context of Ukrainian society in the era of modernization]. *Philosophical Thought*, 5. 104–124 [in Ukrainian].
- Kataev, S. L. (2006). *Suchasne ukrainske suspilstvo* [Modern Ukrainian society]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kolodiy A. F. (2008). *Natsionalnyi vymir suspilnoho buttia* [National dimension of social being]. Lviv: Astroliabia [in Ukrainian].
- Lorenz, K. *Vosemь smertnykh hrehov tsyvylyzovannoho chelovechestva* [Eight mortal sins of the civilized humanity]. Retrieved from <http://igrunov.ru/vin/vchk-vindiscipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html>.
- Nagorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: Ukrainian context]. Kyiv: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Riabchuk, M. (2019). *Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti – Istorychni prychny ta politychni naslidky* [Overcoming of ambivalence. Dichotomy of Ukrainian national identity – Historical causes and political consequences]. Kyiv: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

- Said E. (2007). *Kultura y imperiializm [Culture and Imperialism]*. Kyiv: "Krytyka" [in Ukrainian]
- Fukuyama, F. (2004). *Pervynnist kultury [The primacy of culture]*. *Hlobalne vidrozhennia demokratii – Global revival of democracy*. Diamond, Plattner (Eds.). (pp. 389–407). Lviv [in Ukrainian].
- Fraser, N. (1999). Politics, culture and the public sphere: toward a postmodernism conception. *Social Postmodernism: Beyond identity politics*. L. Nicholson, S. Seidman (Eds.). (xiv, pp. 287–312). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Шостак Віктор

Кандидат історичних наук, доцент
Волинський національний університет
ім. Лесі Українки

Email: shostakvictor4@gmail.com

Shostak Viktor

Candidate of Historical Science, Assoc. Prof
Lesia Ukrainka Volyn National University

ORCID: 0000-0002-4837-9633

Бондарук Сергій

Кандидат філософських наук, доцент
Волинський національний університет
ім. Лесі Українки

Email: sbondaruk1@gmail.com

Bondaruk Sergii

Candidate of Philosophical Science, Assoc. Prof
Lesia Ukrainka Volyn National University

ORCID: 0000-0001-9537-8791

Цитування: Шостак, В., & Бондарук, С. (2020). Проблеми ідентичності і ролі культури в модернізаційних процесах України та світу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 5–13. doi: 10.15421/172096

Citation: Shostak, V., & Bondaruk, S. (2020). Problemy identychnosti i roli kultury v modernizatsiinykh protsesakh Ukrainy ta svitu [Problems of identity and development of culture in the modernization processes of Ukraine and the world] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 5–13. doi: 10.15421/172096

Стаття надійшла / Article arrived: 02.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 15.11.2020

Світоглядно-естетичні засади художньої культури давніх мезоамериканців

Наталія Столярчук, Волинський національний університет ім. Лесі Українки

У статті здійснюється філософсько-культурологічний аналіз художньої культури давньої Мезоамерики і на цій основі проводиться реконструкція духовно-естетичних месиджів і художньо-образних значень, у цілому унікального міфологічного світогляду давніх мезоамериканців. Передусім визначається особливе значення ольмецької цивілізації, оскільки саме у ній були закладені базові, фундаментальні світоглядно-міфологічні, духовно-естетичні і художньо-стильові підвалини подальшої еволюції духовно-культурного життя мезоамериканців. Ідейною основою такої еволюції стала концепція реінкарнації, постійного духовного зв'язку живих з предками роду, яка згодом втілювалась у мистецтві всіх наступних цивілізацій регіону.

На основі дослідження самотніх етнічних художніх культур ольмеків, Теотіуакан і майя зроблено узагальнення стосовно трьох типів архітектурних споруд, що характерні для мистецтва Мезоамерики: ступінчасті піраміди, палаци, майданчики для культової гри в м'яч. Для таких архітектурних форм притаманна спільна риса, яка надала спорудам художньої самотності і змістовно-інформаційної значимості – багата іконографія релігійно-міфологічного, духовно-естетичного і згодом соціально-історичного значення.

Ще одна характерна особливість художньої культури Мезоамерики полягає в її зорієнтованості на тогочасні знання з географії та астрономії. Усі поселення будувались з чітко визначеною орієнтацією на сторони світу, або на певні небесні світила, сузір'я. Так формувалась символічна горизонтальна вісь буття. Вертикальну вісь символізували піраміди, які виступали своєрідним «провідником» душ від підземного світу до світу земного, а згодом – і до небесного. Місцем, де земне життя закінчувалось і відбувався перехід душі від мертвого тіла до світу небесного, був майданчик для гри в м'яч, який міг також бути і спеціальним ритуальним полем для жертвопринесень.

Таким чином, світоглядно-естетичні засади художньої культури давніх мезоамериканців гармонійно поєднали два рівні універсалій: загальнолюдські – дуалізм і конфлікти суперечностей, циклічність і повторюваність, ритмічність, порядок і гармонія, взаємозалежність і взаємозумовленість усього існуючого, і місцеві етнокультурні духовно-культурні універсалії – реінкарнація душі, постійний душевно-духовний зв'язок з предками, синхронність, можливість одночасної присутності душі у трьох різних світах-вимірах, людські жертвопринесення, утвердження піднесеного, героїчного через потворне і низьке. Такий унікальний симбіоз уявлень, знань і цінностей знайшов своє потужне вираження у високохудожньому мистецтві давньої Мезоамерики, зумовивши його самотність і оригінальність.

Ключові слова: давня Мезоамерика, міфологічний світогляд, синкретизм, первісні форми релігії, первісне мистецтво, художня культура, естетичне світовідношення

Worldview and aesthetic principles of the artistic culture of ancient Mesoamericans

Nataliia Stoliarchuk, Lesya Ukrainka Volyn National University

The article is devoted to the philosophic and culturological analysis of the artistic culture of ancient Mesoamerica that gives the basis for the reconstruction of spiritual and aesthetic messages as well as artistic and figurative significance and in general the unique mythological worldview of ancient Mesoamericans. The priority is given to the special meaning of the Olmec civilization which founded spiritual, aesthetic, artistic and stylistic basics of Mesoamericans' cultural and spiritual life further evolution. The conception

of reincarnation based on the spiritual boundaries with the genus ancestors has become the main idea of this evolution. Implementation of this conception was observed in the art of all the following civilizations of the region.

The exploration of the genuine Olmec, Teotihuacan and Maya ethnical and art cultures gave the possibility to generalize three types of architectural constructions such as stepped pyramids, palaces, playgrounds for cult ball games which are characteristic for Mesoamerican art. Rich iconography of religious, mythological, spiritual, aesthetic and soon social and historical meaning is common for these architectural forms and gave them artistic identity and content-informational significance.

Focus on those times' knowledge of geography and astronomy was another characteristic feature of Mesoamerican culture. All the settlements were built in distinct orientation to the parts of the world or to the certain celestial bodies and constellations. In this way the symbolic horizontal axis of being was formed. The vertical axis was symbolized by the pyramids, which acted as a kind of "guide" of souls from the underworld to the earthly world, and later to the heaven. A ball-playing area, which could also be a special ritual field for sacrifices was the place where earthly life ended, and the soul passed from the dead body to the heavenly world.

Thus, the world-aesthetic principles of modern Mesoamericans' artistic culture harmoniously combine two levels of universalism: human such as dualism and conflicts of contradictions, cyclicity and recurrence, rhythmicity, order and harmony, interdependence of everything that exists, and local ethnocultural spiritual and cultural universals such as reincarnation of the soul, constant spiritual and soul connection with ancestors, synchronicity, the possibility of simultaneous presence of the soul in three different worlds-dimensions, human sacrifices, affirmation of the sublime, heroic through the ugly and mean. This unique symbiosis of ideas, knowledge and values found its powerful expression in the highly artistic art of ancient Mesoamerica, determining its identity and originality.

Keywords: *ancient Mesoamerica, mythological worldview, syncretism, primitive forms of religion, primitive art, art culture, aesthetic worldview*

Мировоззренчески-эстетические основы художественной культуры древних мезоамериканцев

Наталья Столярчук, Волынский национальный университет им. Леси Украинки

В статье осуществляется философско-культурологический анализ художественной культуры древней Мезоамерики и на этой основе проводится реконструкция духовно-эстетических месседжей и художественно-образных значений, в целом уникального мифологического мировоззрения древних мезоамериканцев. Прежде всего определяется особое значение цивилизации ольмеков, поскольку именно в ней были заложены базовые, фундаментальные мировоззренчески-мифологические, духовно-эстетические и художественно-стилевые основы дальнейшей эволюции духовно-культурной жизни мезоамериканцев. Идейной основой такой эволюции стала концепция реинкарнации, постоянной духовной связи живых с предками рода, которая впоследствии воплощалась в искусстве всех последующих цивилизаций региона.

На основе исследования самобытных этнических художественных культур ольмеков, Теотиуакан и майя сделано обобщение относительно трех типов архитектурных сооружений, характерных для искусства Мезоамерики: ступенчатые пирамиды, дворцы, площадки для культовой игры в мяч. Для таких архитектурных форм присуща общая черта, которая наполнила сооружения художественной самобытностью и содержательно-информационной значимостью – богатая иконография религиозно-мифологического, духовно-эстетического и социально-исторического значения.

Еще одна характерная особенность художественной культуры Мезоамерики заключается в ее ориентированности на тогдашние знания по географии и астрономии. Все поселения строились с четко определенной ориентацией по сторонам мира, или на определенные небесные светила,

созвездия. Так формувалась символіческая горизонтальна ось бытия. Вертикальну ось символізували піраміди, виступивши своєобразним «проводником» душ от підземного мира в мир земної, а внаслідок – і в небесний. Местом, де земна життя закінчувалась і відбувався перехід душі от мертвого тіла к миру небесному, була площадка для гри в м'яч, котра також могла бути і спеціальним ритуальним полем для жертвоприношень.

Таким образом, мировоззренческо-эстетические основы художественной культуры древних мезоамериканцев гармонично соединили два уровня универсалий: общечеловеческие – дуализм и конфликты противоречий, цикличность и повторяемость, ритмичность, порядок и гармония, взаимозависимость и взаимообусловленность всего существующего, и местные этнокультурные духовно-культурные универсалии – реинкарнация души, постоянная душевно-духовная связь с предками, синхронность, возможность одновременного присутствия души в трех разных мирах-измерениях, человеческие жертвоприношения, утверждение возвышенного, героического через безобразное и низкое. Такой уникальный симбиоз представлений, знаний и ценностей нашел свое мощное выражение в высокохудожественном искусстве древней Мезоамерики, определив его самобытность и оригинальность.

Ключевые слова: древняя Мезоамерика, мифологическое мировоззрение, синкретизм, первобытные формы религии, первобытное искусство, художественная культура, эстетическое мироотношение

Постановка наукової проблеми.

Мезоамерика – історико-культурний регіон американського континенту, який став колыскою зародження і розвитку самобутніх високих цивілізацій. На території регіону у давні доіспанські часи дивним чином перепліталися і співіснували різні етноси, міста-держави, політичні, економічні і ритуально-церемоніальні центри. Світове захоплення і надзвичайний науковий та туристичний інтерес і до сьогодні викликають Теотіуакан, Паленке, Чичен-іца, Теночтітлан. У культурах народів цього регіону чітко прослідковується високий рівень розвитку землеробства і ремесел, торгівлі і військової справи, науки і релігійних вірувань та практик. Проте особливий інтерес викликає унікальна художня культура давніх мезоамериканців, пронизана самобутньою стилістикою і своєрідним чуттєво-образним, світоглядно-естетичним сприйняттям, переживанням і відображенням дійсності, себе і своїх ідей та відчужень. Художня мова Мезоамерики органічно ввібрала в себе світоглядні уявлення, цінності та ідеї, досягнення яких наближує нас до розуміння складної картини світу давніх американців, де через призму міфу утверджувався нерозривний зв'язок людини і світу. Філософсько-культурологічний аналіз художньої культури цього унікального культурного регіону дасть можливість здійснити не просто реконструкцію духовно-естетич-

них месиджів і художньо-образних значень, а наблизитись до досягнення унікального міфологічного світогляду, що поєднав у собі надточні наукові знання про космічний порядок і гармонію з фантастичними уявленнями про божественні закони народження і розвитку буття, містичне визначення сенсу і призначення людського життя у грандіозній світобудові з об'єктивними глибокими знаннями про людське тіло, його анатомію і фізіологію. Така світоглядна парадигма, природно, визначала характер і напрям діяльності мезоамериканців, пронизувала всі сфери їх індивідуальної і соціальної життєдіяльності і обов'язково знаходила відображення у художній творчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загалом усі оригінальні джерела, якими оперує сучасна американістика, можна умовно об'єднати у три групи: археологічні, до яких належать архітектурні споруди та різні арт-об'єкти, предмети побуту, поховання, зброя і обладунки та ін.; письмові, яких уціліло насправді небагато, тому що іспанські завоювальники масово знищували (спалювали) індіанські тексти, намагаючись таким чином викоренити язичницькі вірування і цінності; записи-спогади, щоденники європейців, які першими зустрілися з Новим світом, місцевим населенням і культурами. Для нашого дослідження найбільш інформативними і значимими в якості об'єкту аналізу є уцілілі архітектурні комплекси, різноманіт-

ні за жанром, сюжетами і матеріалами твори монументальної і дрібної пластики, настінні розписи (фрески) і елементи декоративно-ужиткового мистецтва, ритуально-культові предмети. Усі народи цього регіону розробили свої варіанти писемності (піктографічної чи ієрогліфічної) і іконографія мистецьких творів зазвичай включала у себе написи-коментарі, дати, пояснення. У такому форматі писемні тексти та їх трактування в контексті конкретного мистецького явища, безперечно, наближають нас до здійснення реконструкції тих світоглядних і естетичних засад, які стали запорукою самотності і оригінальності художньої культури давніх мезоамериканців. Розшифрування ієрогліфічної писемності майя нашим співвітчизником, всесвітньовідомим істориком Ю. Кнорозовим (Кнорозов, 1955; 1963) наблизило науковців до об'єктивного і всебічного дослідження міфологічних уявлень і історичних перипетій цього народу, оскільки саме уявлення-знання про навколишній світ і ключові події, періоди, знакові історичні постаті були для майя головним об'єктом писемної фіксації.

Щодо наявних наукових досліджень і публікацій, які торкаються окресленої у нашому дослідженні проблематики, то варто зауважити, що об'єктом спеціального наукового аналізу давні мезоамериканські культури стали тільки з середини ХХ ст. Перші ґрунтовні наукові дослідження, у яких здійснювався детальний розгляд світогляду, міфології, мистецтва, релігійних вірувань, писемності, а також господарського і суспільного життя давніх мезоамериканців, належать американським ученим Сільванусу Морлі (Morley, 1946) Еріку Томпсону (Thompson, 1954; 1975), Тетяні Проскуряковій (Proskouriakoff, 1960), Майклу Ко (Coe, 1966, 1976). Величезним проривом у подальшому дослідженні світоглядної парадигми, міфологічних уявлень, первісних форм релігійних вірувань, загалом духовної культури народів цього регіону стала дешифровка рукописів майя уже згадуваним Юрієм Кнорозовим (Кнорозов, 1955; 1963). Дослідник у своїх статтях обґрунтував тезу про Мезоамерику як єдиний культурний регіон, на території якого в різні часи і у різних зонах розвивались самотні цивілізації, але між ними було і багато спільного, на чому, власне, і зосередився учений. Його відкрит-

тя поставило під сумнів істинність розробленої попередніми дослідниками методології вивчення світоглядно-духовних засад етнічних культур давньої Мезоамерики, окремі положення наявні на той час американістики тепер потребували серйозного перегляду і переосмислення на ґрунті нововідкритих джерел. Дещо пізніше на засадах ретельного вивчення оновленої джерельної бази з'являються наукові роботи Р. В. Кінжалова (Кинжалов, 1961, 1968), В. І. Гуляєва (Гуляев, 1972), у яких здійснюється дослідження і порівняльний аналіз різних етнічних культур регіону (ольмеків, Теотіуакану, тольтеків, майя та ін.) в їх історичному розвитку і визначаються універсальні закономірності культурогенези цих народів.

Протягом останніх десятиліть у американістиці з'являються наукові праці дослідників, спрямовані на введення в науковий обіг новітніх археологічних знахідок у цьому культурному ареалі, а також на поглиблення наукового аналізу і обробки нових артефактів, отриманих під час нинішніх етнографічних та історико-археологічних розвідок. Вітчизняні дослідження зосереджені на особливостях історичного процесу давньоіндіанських суспільств у контексті світового соціоеволюційного поступу, на політичному і соціально-економічному житті (Чмихов, 1994; Рубель, 2005). Стосовно світоглядно-міфологічного, духовно-естетичного виміру художньої культури давніх мезоамериканців, то таких спеціальних комплексних досліджень ще немає. Частково окреслена проблематика піднімається у роботах Г. Єршової (Ершова, 2003, 2007).

Мета дослідження полягає у виявленні світоглядно-міфологічних, духовно-естетичних засад художньої культури давніх мезоамериканців, які зумовили оригінальність і етнічну самотність цього мистецтва. Окрім цього відслідковується процес духовної еволюції, світоглядної трансформації давніх етносів цього регіону, що призвело до художньої розмаїтості і глибинної сакральної значимості їх мистецтва.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У сучасних наукових дослідженнях первісної художньої культури Мезоамерики вчені виокремлюють кілька стилістичних різновидів-напрямів, які сформувались в архаїчний і докласичний період в архітектурі

та образотворчому мистецтві відповідних племінних об'єднань – ольмеків, тольтеків, тотонаків, Теотіуакану, майя (Искусство народов Центральной Америки, 1961). Розглянемо стильові особливості (естетичні, художні) найбільш мистецькі репрезентованих етнічних культур – ольмеків, Теотіуакану, майя, аби виявити як специфічні, так і універсальні закономірності становлення єдиного стилю в художній культурі Мезоамерики і на цій основі визначимо ті світоглядно-естетичні засади творчості, які й зумовили таку оригінальну самобутність, своєрідність і унікальність давнього мистецтва цього регіону.

Найдавнішою високою цивілізацією американського континенту була цивілізація ольмеків, яка тривалий час лишалася для дослідників невідомою. Тільки в 30-ті роки ХХ століття мексиканський вчений Жорж Вайан заявив про унікальний ольмекський стиль мистецтва (Ершова, 2007) Почалися активні польові роботи у великих центрах цієї культури – Ла-Вента і Трес-Сапотес, у результаті яких були зроблені чисельні відкриття. Дослідження показали, що варто говорити не тільки про оригінальний мистецький стиль, а й про нову невідому цивілізацію, яка розвивалась на узбережжі Мексиканської затоки в II–I тисячоліттях до н. е. і передувала майя та ацтекам. Впродовж розкопок і подальших досліджень було з'ясовано, що міста (чи то культові центри) ольмеків були дуже добре сплановані, вони першими на континенті почали зводити ступінчасті піраміди, викарбовувати з каменю складні скульптурні композиції, винайшли ієрогліфічну писемність і ритуальний календар. Самобутній стиль ольмеків досягнув свого апогею у розвитку приблизно 1800 р. до н.е., включаючи ритуальний календар, ритуальні поховання, зображення тісного зв'язку людини з тваринами. Найчастіше змальовували ягуара, каймана, птаха, рибу. Змії і різні рептилії також розглядались як істоти, що є втіленням одночасно божественних небес, земного життя і підземного світу, символізують духів предків чи покровителів. Унікальний мистецький стиль ольмеків ми можемо сьогодні досліджувати на основі вивчення монументальної і дрібної скульптури (гігантські кам'яні голови, вівтарі, кам'яні стели, фігури сидячих чоловіків, нефритові маски і ста-

туетки) і оригінальних поліхромних фресок, оскільки архітектура, збудована із щебню та землі і вкрита товстим шаром штукатурки, практично не зберіглась. Незначні залишки архітектурних споруд дають можливість припускати, що ольмеки дійсно першими започаткували на території Мезоамерики самобутні риси планування і будівництва поселень (Трес-Сапотес, Ла-Вента, Сан-Лоренсо), які ґрунтувались на знаннях з астронормії і географії, а саме: чітка орієнтація сторін забудови на сторони світу з центральною віссю північ-південь, у середині – велика площа (могла бути підвищена, насипна) навколо неї – ритуальні споруди, пізніше – величні храми і обов'язково – висока ступінчаста піраміда, на зрізаній вершині якої зводився невеличкий храм, що міг у нічну пору слугувати обсерваторією. Деякі забудови давніх мезоамериканців у плані відтворювали Чумацький шлях, інші сузір'я. Піраміди Мезоамерики схожі до єгипетських пірамід монументальністю, грандіозними розмірами і своїм головним призначенням – бути усипальницями для правителів. Та є у давньоамериканських пірамід і свої особливості, унікальні риси – тут будували чотиригранні ступінчасті піраміди, на зрізаній вершині яких зводили храм з одним-двома приміщеннями. Від землі і до входу у святилище закладались широкі східці, пізніше такі східці могли бути розташовані на чотирьох сторонах піраміди. Більшість дослідників вбачають у зведенні пірамід намагання відтворити велич гір (вулканів), загалом природнього рельєфу, доволі сейсмічноактивного і до тепер, у якому жили і від якого повністю залежали індіанці. Таким чином поступово формувалась просторова картина світу індіанців, найраніше зафіксована у плануванні забудов і поселень ольмеків, де горизонтальна вісь розгорталась з півдня на північ (заходу на схід) і символізувала життєвий шлях людини від народження до смерті, а вертикальна вісь вибудовувалась при зведенні пірамід, які символізували єдність підземного, земного і небесного вимірів вічного циклічного життя людської душі. Так у світогляді ольмеків була згенерована ідея реікарнації, яка згодом стала базовою для ідеології, релігійних вірувань і культів усіх етносів Мезоамерики.

Спеціально збудованим у поселенні місцем, що символізувало перехід тіла від світу

живих до світу мертвих, ймовірно, могла бути споруда для гри в м'яч: дві високі кам'яні паралельні стіни, між якими знаходився вимощений кам'яною бруківкою майданчик. Гравці ділилися на дві команди, завдання зводилось до того, аби закинути каучуковий м'яч у кільце, закріплене високо на стіні. При цьому м'яча можна було торкатись усіма частинами тіла, окрім ступнів ніг і кистей рук. Вболівальники сиділи на двох протилежних високих стінах. Сенс гри науковці трактують по-різному – як масово-видовищну розвагу, або як культове дійство, у результаті якого переможених (а, можливо, переможців) приносили в жертву богам. Сцени з зображенням гри у м'яч згодом зустрічаються у живописі (настінні розписи, фрески) і декоративно-ужитковому мистецтві (розпис посуду) усіх мезоамериканців.

В окремих наукових дослідженнях ольмеків називають «народом скульпторів». Найвідомішими творами ольмекської скульптури є величезні кам'яні голови висотою до 3 м і вагою від 20 до 40 тонн. Нині остаточно не з'ясоване їх призначення: окремі науковці припускають, що так ольмеки утверджували велич своїх правителів, інші доводять, що ці голови символізують величину і кількість вбитих ворогів, чий голови були принесені в жертву богам. Г. Єршова вважає, що гігантські скульптурні голови в культурі ольмеків можуть бути ще одним символічно-образним відображенням ідеї реінкарнації душі, оскільки саме через голову найактивніше «виражається» душа: дихає, говорить, дивиться, а для того, аби відпустити душу до богів, слід відокремити голову від тіла... (Єршова, 2003).

Ці величезні голови вражають не тільки розмірами, а й високою художністю, реалістичним виконанням індивідуальних рис обличчя. Саме у результаті досліджень монументальних кам'яних голів, статуеток сидячих чоловіків і нефритових масок можна виокремити канонічний набір іконографічних мотивів стилю ольмеків: декорований шолом з навушниками, незвичний розріз очей, опущені донизу куточки губ (все нагадує риси ягуара, бо ж ольмеки вважали ягуара своїм першопредком, і, ймовірно, тотемом), а також незвичні пози сидячих чоловіків. Ці ж риси у поєднанні з яскравими насиченими кольорами і вираженому тяжін-

ні до монументальності проявляються і у наскельному живописі ольмеків (Хохрякова, & Фахри, 2017)

А ще у ольмекській скульптурі вперше зустрічається зображення Кетцалькоатля – одного з трьох головних богів Мезоамерики, який вважався творцем світу, людини і культури, володарем стихій, покровителем жреців і науки. Ольмеки поклонялись Кетцалькоатлю з 8 ст. до н. е., для них він був втіленням вітрів з Атлантики, що приносили живильну вологу на поля і культурним героєм, що подарував людям маїс. З 1 ст. н. е. Кетцалькоатль стає верховним божеством для усіх мезоамериканців, його зображення у образі пернатого змія стає невід'ємною складовою художньої культури цього регіону (Кинжалов, 1980).

Багато дослідників-американістів стверджують, що естетичні і художні засади стилю ольмеків згодом були запозичені іншими мезоамериканськими етносами, творчо переосмислені, доповнені, осучаснені, «вписані» в дещо іншу соціокультурну реальність і продемонстровані вже як власний етнічний стиль (Covarrubias, 1967). Саме такі міркування спричинили появу теорії «материнської культури», згідно з якою усі мезоамериканські цивілізації походять від ольмекської. Автором цієї концепції був Метью Стірлінг (Stirling, 1940), а згодом її зміст поглибив і переконливо аргументував археолог-американіст Майкл Ко (Сое, 1977). Суть концепції зводиться до наступних положень:

- ключові художньо-стильові особливості мезоамериканського мистецтва і його міфологічно-світоглядна, релігійно-культова спрямованість сформувались у художній культурі ольмеків, які проживали на узбережжі Мексиканської затоки. Згодом ці риси були запозичені іншими етносами і розповсюдились по всьому регіону, стали моделлю для відтворення в усіх пізніших культурах;

- спільними типовими рисами, які були запозичені від ольмеків усіма іншими мезоамериканськими культурами, є: міське планування з прямокутною головною площею, штучні платформи, ступінчасті піраміди з храмами, палацові будівлі, майданчики для гри в м'яч, монументальна скульптура, що включає вівтарі, стели і статуї, яскравий поліхромний наскельний живопис; розписна

кераміка і дрібна пластика (з коштовного каменю чи глини) з унікальними орнаментами та сюжетами;

– спільні для регіону і наукові знання, які вперше з'являються в ольмеків: ієрогліфічне письмо, лічба і графічно схожа символіка для запису чисел; ритуальний (місячний) і сонячний календар, розроблені на основі глибоких астрономічних знань.

Найбільш уразливим місцем теорії стала відсутність пояснень шляхів такого грандіозного впливу ольмекської культури на увесь регіон. Пізніше з'явилися припущення, згідно з якими культура ольмеків активно впливала на інші етнічні культури Мезоамерики, бо провадила завойовницьку імперську політику і насаджувала свої правила і норми насильницьким шляхом, або ж акцентувалась увага на потужному розвитку торгівлі, налагодженні постійних торгових зв'язків з ближніми та віддаленими районами, що сприяло активному культурному обміну (Хохрякова, & Фахри, 2017), на можливому месіонерстві ольмеків чи утворенні ними колоній (Lopez Austin, 1995).

Проти моделі «материнської культури» виступила школа «рівної участі» (Tolstoy, 1977; Flannery, & Marcus, 2000) Поля Толстого. Її прихильники стоять на протилежній позиції: архаїчні суспільства Мезоамерики еволюціонували приблизно в один і той же час і тому не можна віддавати перевагу тій або іншій окремій культурі або регіону.

Однак, окремі традиційно ольмецькі прояви художньої культури, міфологічно-релігійних уявлень, наукових знань ми постійно зустрічаємо у наступних високих цивілізаціях регіону, найоригінальнішою з яких більшість дослідників називає Теотіуакан. Однойменне місто стало осердям унікальної цивілізації в центральній частині долини Мехіко, а назву (Теотіуакан – «місто богів») отримало від ацтеків, які відкрили для себе руїни величного міста і не могли повірити, що така грандіозна і водночас вишукана краса могла бути створена смертними людьми. За легендою, саме тут народились боги Сонце і Місяць, але це відбулось лише завдяки самопожертві чотирьох перших богів, які віддали свою життєву енергію, аби Сонце і Місяць почергово могли з'являтися на небосхилі і осявати своїм світлом світ людей. Так обґрунтовувалась практика

людських жертвопринесень, необхідних для поновлення енергії Сонця і Місяця.

Теотіуакан був величезним архітектурним ансамблем, у центрі якого простягалась магістраль довжиною 2 км, а обабіч неї зведені головні будівлі міста. На північній частині магістралі розташована Піраміда Місяця (заввишки 42 м), а на півдні – Піраміда Сонця, одна з найвеличніших споруд Мезоамерики (висота – 64 м). На зрізаних верхівках пірамід раніше знаходились храми богів – Місяця і Сонця. Піраміда Місяця символізувала первісну темінь і ніч. У піраміді Сонця було знайдено тунель, що вів до печери, стіни якої мали чітку орієнтацію за сторонами світу і, ймовірно, це було містичне місце переходу душі, духів із підземного світу у світ земний і небесний. Печера у давніх Мезоамериканців символізувала «місце виходу», «нове народження» душі у світі земному, тобто реінкарнації. На думку Н. Маркової Піраміда Сонця могла символізувати Світове дерево, бути втіленням священного шлюбу Неба і Землі (Культурологія, 2004).

Згодом у Теотіуакані було збудовано ще один величний храм, присвячений Кецалькоатлю – верховному божеству містян. Двоїста природа божества, виражена через єдність земного і небесного, тілесного і духовного, знайшла оригінальне художнє втілення у цьому храмі. Споруда у плані нагадує змія, розпростертого на землі, фасад храму прикрашений 365 (кількість днів у році) поліхромними зображеннями птахозмія. Теотіуакан став першим центром релігії Кецалькоатля. Піраміди і храми міста були пишно декоровані мозаїками з коштовного каміння, яскравими фресковими розписами і вишуканими поліхромними статуями богів, рельєфами і барельєфами (часто зустрічаються зображення ягуара, зміїв, воїнів у обладунках). План міста відображав світогляд своїх мешканців: це була величезна модель Космосу, чітко зорієнтована за сторонами світу.

У 3 ст. Теотіуакан переживав свій найбільший підйом у розвитку, його впливи стали відчутними майже по усій території Мезоамерики. Дослідники зазначають, що «зовнішня територіальна експансія теотіуаканців була насамперед культурною, а не воєнною, оскільки, судячи з пам'яток куль-

тури, ментальність теотіуаканців була далекою від мілітарних традицій, а культурному домінуванню вони надавали перевагу перед воєнно-політичним». (Рубель, 2005, с. 47).

На прикладі культури і мистецтва Теотіуакану відслідковується подальша генеза традиційних елементів художнього стилю мезоамериканців, започаткованих ольмеками і творчо переосмислених, доповнених і «модернізованих» теотіуаканцями. Поступово доповнюються, трансформуються у міфологічній свідомості мезоамериканців і світоглядні уявлення, виражені в художній творчості.

Ще однією унікальною етнічною культурою Мезоамерики, яка успішно продовжувала розвиток і втілення художньо-культурних традицій, принципів і канонів ольмеків стала цивілізація майя. Майя уточнили ольмекський календар, визначили тривалість року, точно передбачали затемнення місяця і сонця, раніше від європейців запровадили у математиці використання нуля, розробили унікальний варіант ієрогліфічної писемності. Художня культура майя і до сьогодні вражає особливою вишуканістю і вираженим етнічним колоритом, що формувався впродовж століть і ввібрав окремі формально-технічні прийоми і світоглядно-естетичні уявлення попередніх етнічних культур Мезоамерики, зокрема ольмецької. Найбільш красномовним джерелом для вивчення культури майя є архітектура – величні піраміди і прекрасні палаци, а також оригінальні твори монументальної скульптури і дрібної пластики, сюжетні поліхромні фрески і розписи посуду, високохудожні ювелірні вироби та ін. Так, в архітектурі привертає увагу монументальність, простота і лаконічність у поєднанні з тонким відчуттям пропорції. Розмаїтість архітектурних форм (піраміди, палаци, обсерваторії, майданчики для гри в м'яч, тріумфальні арки і стели) сприяла вираженню складних міфологічно-релігійних уявлень та історичних реалій майя. У цьому контексті найбільш показовим прикладом може бути художня культура Тикаля на архаїчному, докласичному етапі, а пізніше – палацовий комплекс у Паленке, якого більшість дослідників називають взірцем, вершиною архітектури майя. У пам'ятках художньої культури майя простежується головна ідея – відродження душ померлих

людей, реінкарнація, ідея, яка узгоджувала кінечність людського життя і безкінечність часу. Піраміди майя, продовжуючи ідейне утвердження світоглядно-міфологічних і естетичних традицій ольмеків і Теотіуакану, втілювали уявлення про гору-праматір, а поховання всередині піраміди символізувало печеру першопредків.

В образотворчому мистецтві майя виразно прослідковується канон, сформований у результаті поєднання стилістично-формальних прийомів, що зустрічаються ще у ольмеків і нового, багатшого змістовного наповнення та соціального значення. На прикладі скульптурних і живописних творів можна помітити як розширюється міфологічно-релігійна і історична тематика композицій. Привертають увагу зображення Семи Печер (у віруваннях мезоамериканців – прабатьківщини усіх племен), світового дерева (символ єдності підземного, земного і небесного світів), Кетцалькоатля (божества, що втілює нерозривність земного і небесного, тілесного і духовного). Оскільки суспільство майя мало чітку соціальну ієрархію а державна, влада мала теократичний характер, то і художній канон майя визначався культом обожнюваного правителя та його предків. Тепер у зображенні правителя стираються індивідуальні риси чи його емоційно-настрійні вияви, а головну увагу митці приділяють детальному змалюванню атрибутів влади – пишному костюму, головному убору, прикрасам, зачісці та ін. Такий безпристрасний стилізований образ мав викликати страх і смирення у звичайних громадян. Зображення супроводжувались ієрогліфічним коментарем з датою народження правителя, описом його здобутків і подвигів.

На усій території побутування культури майя знову зустрічаються унікальні споруди, характерні для художньої культури мезоамериканського регіону – майданчики для гри в м'яч. Саме така архітектурна форма, яка вперше зустрічається у ольмеків, залишилася у майя практично незмінною (стилістично і функціонально) – дві високі масивні паралельні кам'яні стіни, а між ними викладений кам'яною бруківкою власне майданчик, на котрому і відбувалася гра. Такі стадіони можна вважати візитівкою, унікальним і самотнім проявом художньої культури усіх етносів Мезоамерики, оскільки подібних арт-об'єктів не

зустрічаємо в жодній культурі інших регіонів світу. Є припущення, що гра у м'яч мала не тільки ритуальне значення, а й була символом просторового переходу від життя до смерті, а архітектурна споруда стадіону була втіленням дороги в потойбіччя і одночасно власне потойбічним світом (Ершова, 2003).

Висновок.

Підсумовуючи процес становлення світоглядно-естетичних засад художньої культури Мезоамерики, варто відзначити особливе значення ольмецької цивілізації, оскільки саме у ній були закладені базові, фундаментальні світоглядно-міфологічні, духовно-естетичні і художньо-стильові основи для подальшої еволюції духовно-культурного життя мезоамериканців. Ідейною основою такої еволюції стала концепція реінкарнації, постійного духовного зв'язку живих з предками роду, яка згодом втілювалась у мистецтві усіх наступних цивілізацій регіону.

Художня культура давньої Мезоамерики представляє собою унікальну органічну єдність архітектурних комплексів і різноманітних за жанром, матеріалами і стилістикою творів скульптури, живописних наскельних розписів-фресок і самобутніх витворів декоративно-ужиткового мистецтва, ритуально-культових місць та предметів. На основі аналізу цього феномену світового мистецтва, можна зробити узагальнення стосовно трьох типів архітектурних споруд, що характерні для художньої культури Мезоамерики: ступінчасті піраміди із зрізаною вершиною і невеликим храмом на ній, широкими східцями від підніжжя до вершини; палаци – вузькі, витягнуті у довжину споруди, що ділились на кілька приміщень і будувались на підвищеннях, штучних платформ і третій тип споруд становлять стадіони, майданчики для культової гри в м'яч. Для таких архітектурних форм притаманна спільна риса, яка надає спорудам художньої самобутності і змістовно-інформаційної значимості – багата іконографія релігійно-міфологічного, духовно-естетичного і згодом соціально-історичного значення. Найпоширенішими образами-символами виступають ягуар – першопредок, прабатько роду, змія – душа, народжена в новому тілі, власне реінкарнація, символ одночасної присутності у земному житті усіх душ раніше померлих істот, птахозмій – дуалістична єдність небес-

ного і земного, тілесного і духовного, життя і смерті, образ найбільш популярного божества Кецалькоатля, печера – місце народження життя, виходу душі у новій тілесній оболонці у земний світ

Ще одна характерна особливість художньої культури Мезоамерики полягає у її зорієнтованості на тогочасні знання з географії та астрономії. Усі поселення, або й окремі архітектурні комплекси, споруди будувались з чітко визначеною орієнтацією на сторони світу, або на певні небесні світила (Сонце, Місяць, Венера), сузір'я (Чумацький шлях). Так формувалась символічна горизонтальна вісь буття. Вертикальну вісь символізували піраміди, які виступали своєрідним «провідником» душ, духів від підземного світу до світу земного, а згодом – і до небесного. Підтвердженням такої світоглядно-символічної значимості мезоамериканських пірамід є той факт, що вони одночасно були і усипальницями, і храмами (на вершині), і місцями жертвопринесень, і обсерваторіями, у них всередині будували печери як втілення ідеї прабатьківщини і світового першопочатку. Місцем, де земне життя закінчувалось і відбувався перехід душі від мертвого тіла до світу небесного, був майданчик для гри в м'яч, який міг також бути і спеціальним ритуальним полем для жертвопринесень.

Таким чином, світоглядно-естетичні засади художньої культури давніх мезоамериканців гармонійно поєднують два рівні універсалій (уявлень, знань, відчуттів, переживань): загальнолюдські – дуалізм і конфлікти суперечностей, циклічність і повторюваність, ритмічність, порядок і гармонія, взаємозалежність і взаємозумовленість усього існуючого (життя і смерті, душі і тіла, добра і зла, краси і потворності) і на цій основі виникають місцеві етнокультурні духовно-культурні універсалії – реінкарнація душі, постійний душевно-духовний зв'язок з предками, синхронність, можливість одночасної присутності душі у трьох різних світах-вимірах, людські жертвопринесення, утвердження піднесеного, героїчного через потворне і низьке. Такий унікальний симбіоз уявлень, знань і цінностей знайшов своє потужне вираження у високохудожньому мистецтві давньої Мезоамерики, зумовивши його самобутність і оригінальність.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Искусство народов Центральной Америки. *Всеобщая история искусств: в 6-ти томах*. Т. 2, кн. 2. Москва, 1961. URL: <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z00000004/st039.shtml>.
- Гуляев В. И. Древнейшие цивилизации Мезоамерики. Москва : Наука, 1972. 278 с.
- Ершова Г. Г. Духовные представления древних майя: автореф. дисс.... д-ра истор. н.: 07.00.03. Москва, 2003. URL: <https://www.dissercat.com/content/dukhovnye-predstavleniya-drevnikh-maiya>.
- Ершова Г. Г. Древняя Америка: полет во времени и пространстве. Мезоамерика. Москва : Сокровенная история цивилизаций, 2007. 390 с.
- Кинжалов Р. В. Искусство древних майя. Ленинград : Искусство, 1968. 200 с.
- Кинжалов Р. Кецалькоатль. *Мифы народов мира*. Москва : Советская энциклопедия, 1980. С. 527.
- Кинжалов Р. В. Орел, кецаль и крест: очерки по культуре Месоамерики . Санкт-Петербург, 1991. 190 с.
- Кнорозов Ю. В. Письменность индейцев майя. Москва, Ленинград : Издательство АН СССР, 1963. 665 с.
- Кнорозов Ю. В. Система письма древних майя: опыт расшифровки. Москва: АН СССР, 1955. 95 с.
- Культурология. История мировой культуры / под ред. проф. А. Н. Марковой. Москва : ЮНИТИ, 2004. 600 с. URL: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook804/01/part-021.htm>.
- Мандалян Э. Тайны людей-ягуаров. *Newstyle*. 2018. Май, № 171. URL: <https://newstyle-mag.com/travel-may/>.
- Религиозные традиции мира. В 2х томах / под ред. Байрон Г.Иэрхарт; пер. с англ. Москва : Крон-пресс, 1996. Т. 1, ч. 2. 576 с.
- Рубель В. А. Історія цивілізацій доколумбової Америки. Київ : Либідь, 2005. С. 47.
- Чмихов М. О. Давня культура : навч. посіб. Київ : Либідь, 1994. 288 с.
- Хохрякова С. А., Фахри А. И. Об элементах ольмекской иконографии в монументальных памятниках Мексики и Гватемалы. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2017. № 3. С. 283–297.
- Coe M. D. *Early Steps in the Evolution of Maya Writing. Origin of Religious Art and Iconography in Preclassic Mesoamerica*. Los Angeles, 1976.
- Coe M. D. *Olmec and Maya: a study in relationships. The origins of Maya civilization*. University of New Mexico Press, 1977.
- Coe M. D. *The Maya*. New-York, 1966.
- Covarrubias M. *Origen y desarrollo del estilo artistico "olmeca"*. Tuxtla Gutierrez, 1942. Bernall. El mundo olmeca. Mexico, 1967.
- Flannery K. V., Marcus J. Formative Mexican chiefdoms and the myth of the «Mother Culture». *Journal of Anthropological Archaeology*. 2000. Vol. 19. P. 1–37.
- Lopez Austin A. Los milenios de la religion mesoamericana. *Arqueologia mexicana*. 1995. Vol.11, No. 12. P. 12.
- Morley S. G. *The Ancient Maya*. Stanford, 1946.
- Proskouriakoff T. Historical Implications of Pattern of dates at Piedras Negras, Guatemala. *American Antiquity*. Salt Lake City, 1960. Vol. 25, No. 4. P. 454–475.
- Stirling M. An Initial Series from Tres Zapotes, Vera Cruz, Mexico. *National Geographic Society, Contributed Technical Papers*, № 1. Washington, 1940.
- Thompson J. E. *The Rise and Fall of Maya Civilization*. Norman, 1954.
- Thompson J. E. *Historia y Religion de los Mayas*. Mexico, 1975.
- Tolstoy P. et al. Early sedentary communities of the Basin of Mexico. *Journal of Field Archaeology*. 1977. Vol. 4. P. 91–106.

REFERENCES

- Coe M. D. (1976). *Early Steps in the Evolution of Maya Writing. Origin of Religious Art and Iconography in Preclassic Mesoamerica*. Los Angeles.
- Coe M. D. (1977). *Olmec and Maya: a study in relationships. The origins of Maya civilization*. University of New Mexico Press.
- Coe M. D. (1966). *The Maya*. New-York.
- Chmykhov, M. O. (1994). *Davnia kultura [Ancient culture]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Covarrubias, M. (1967). *Origen y desarrollo del estilo artistico "olmeca"*. Tuxtla Gutierrez, 1942. Bernall. El mundo olmeca. Mexico.
- Ershova, H. H. (2007). *Drevniaia Ameryka: polet vo vremeny y prostranstve. Mezoameryka [Ancient America: Flight Through Time and Space. Mesoamerica]* Moskva:Sokrovennaia ystoryia tsyvylyzatsyi [in Russian].
- Ershova, H. H. (2003). *Dukhovnye predstavleniya drevnykh maiia [Spiritual representations of the ancient Maya]*. Extended abstract of Doctor's thesis. Moskva. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/dukhovnye-predstavleniya-drevnikh-maiya> [in Russian].
- Flannery, K. V., & Marcus, J. (2000). Formative Mexican chiefdoms and the myth of the «Mother Culture». *Journal of Anthropological Archaeology*, 19, 1–37.
- Huliaev, V. Y. (1972). *Drevneishye tsyvylyzatsyy Mezoameryky [The oldest civilizations of Mesoamerica]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Khokhriakova, S. A., & Fakhry, A. Y. (2017). *Ob elementakh olmekskoi ykonohrafiy v monumentalnykh*

pamiatnykakh Meksyky y Hvatemala [About the elements of Olmec iconography in the monumental monuments of Mexico and Guatemala]. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, 283–297 [in Russian].

Knorozov, Yu. V. (1963). *Pysmennost yndeytsev maiia* [Maya writing] Moskva, Leningrad: Yzdatelstvo AN SSSR [in Russian].

Knorozov, Yu. V. (1955). *Systema pisma drevnykh maiia: opyt rasshyfovky* [The writing system of the ancient Maya: a deciphering experience]. Moskva: AN SSSR [in Russian].

Markova, A. N. (Ed.). *Kulturologiya. Istoriya myrovoy kultury* [Culturology. History of world culture]. Moskva: YuNYTY. Retrieved from <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook804/01/part-021.htm> [in Russian].

Kynzhalov, R. (1980). *Ketsalkoatl* [Quetzalcoatl]. *Mify narodov myra*. Moskva: Sovetskaia yentsyklopediya [in Russian].

Kynzhalov, R. V. (1991). *Orel, ketsal y krest: ocherky po kulture Mesoameryky* [Eagle, Quetzal and Cross: Essays on the Culture of Mesoamerica]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Kynzhalov, R. V. (1968). *Iskusstvo drevnykh maiia* [Ancient Mayan art]. Leningrad: Iskusstvo [in Russian].

Lopez Austin, A. (1995). Los milenios de la religion mesoamericana. *Arqueologia mexicana*, 11(12), 12.

Mandalian, E. (2018). Tainy liudei-yahuarov [Secrets of the jaguar people]. *Newstyle*, 171. Retrieved from <https://newstyle-mag.com/travel-may/> [in Russian].

Morley, S. G. *The Ancient Maya*. Stanford, 1946.

Proskouriakoff T. Historical Implications of Pattern of dates at Piedras Negras, Guatemala. *American Antiquity*, vol. 25, №4, Salt Lake City, 1960. P. 454-475.

Bairon H. Yerkhart (Ed.). (1996). *Relyhyoznye tradytsyy myra* [Religious traditions of the world]. (Vols. 1, part 2). Moskva: Kron-press [in Russian].

Rubel, V. A. (2005). *Istoriia tsyvilizatsii dokolumbovoi Ameryky* [History of civilizations of pre-Columbian America]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Stirling, M. (1940). An Initial Series from Tres Zapotes, Vera Cruz, Mexico. *National Geographic Society, Contributed Technical Papers, 1*. Washington.

Thompson, J. E. (1975). *Historia y Religion de los Mayas*. Mexico.

Thompson, J. E. (1954). *The Rise and Fall of Maya Civilization*. Norman.

Tolstoy, P. et al. (1977). Early sedentary communities of the Basin of Mexico. *Journal of Field Archaeology*, 4, 91–106.

Iskusstvo narodov Tsentralnoi Ameryky. Vseobshchaia ystoriya yskusstv: v 6-ty tomakh [The art of the peoples of Central America. General history of art: in 6 volumes]. (1961). (Vol. 2, book 2). Moskva. Retrieved from <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000004/st039.shtml> [in Russian].

Столярчук Наталія

Кандидат філософських наук, доцент
Волинський національний університет
ім. Лесі Українки

Email: natalia100lyarchyk@gmail.com

Stoliarchuk Nataliia

Candidate of Philosophical Science, Assoc. Prof
Lesya Ukrainka Volyn National University

ORCID: 0000-0003-4331-7051

Цитування: Столярчук, Н. (2020). Світоглядно-естетичні засади художньої культури давніх мезоамериканців. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 14–24. doi: 10.15421/172097

Citation: Stoliarchuk, N. (2020). Svithliadno-estetychni zasady khudozhnoi kultury davnikh mezoamerykantsiv [Worldview and aesthetic principles of the artistic culture of ancient Mesoamericans] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 14–24. doi: 10.15421/172097

Стаття надійшла / Article arrived: 03.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 15.11.2020

Джаз, дзен, івент як пограничні явища сучасної культури

*Таміла Пригода, Волинський національний університет ім. Лесі Українки
Іван Донець, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти*

Метою статті є культурологічно-філософське осмислення пограничних феноменів сучасної культури, що виникають на межі різних традицій, життєвих стратегій, культурних і мистецьких сфер. Актуальність дослідження пов'язана з методологічно-екзистенційною потребою осмислити певні явища на межі в умовах постсучасної культури (міжкультурні взаємозапозичення, світоглядна криза, плюралізм, споживацьке суспільство, етично-естетична дезорієнтація, сцієнтизм та інонаукові практики знань і досвіду тощо), що можна екстраполювати на інші схожі тенденції, і практично-екзистенційною значимістю, пов'язаною з реальною необхідністю пошуку створення компромісної і творчої платформи для «діалогу культур», культивування і відчуття єдності людини і світу, людини і людини, реалізації збалансованих і цілісних стратегій життя у суспільстві та окремої особистості. Проаналізована природа джазу як культурного явища, що втілює свободу музичного мислення, стихійної імпровізації, образної динаміки, особливого сприйнятливого середовища та атмосфери відкритості, мінливості, прийняття, що здатний породжувати нові (інші) музичні і культурні феномени. Виявлено особливості дзену як духовно-естетичної практики на Заході, причини його поширення і специфіку прихильної аудиторії. З'ясовано, що дзен-буддизм став світоглядною платформою для значного джазового і субкультурного середовища, особливо у 60-і роки ХХ століття – епоху великого заперечення і великої відмови, пошуку духовної самоідентичності, автентичних витоків людської трансцендентності, особистої творчої самореалізації та етичного самовдосконалення. Захоплення дзеном, його медитативною простотою і буденністю життєвих вчинків стали рятувальною стратегією для багатьох представників творчих і протестних молодіжних рухів, альтернативним духовним ресурсом для інтелектуальної еліти Заходу. Визначено, що ці процеси і явища мають специфічну пограничну природу, що дає їм можливість, з одного боку, органічно і динамічно поєднувати різні характеристики і функції, з іншого – формувати нові перспективи у культурному середовищі. Окреслено симулятивний і технологічний характер сучасних подієвих індустрій та креативного менеджменту у контексті нових медіа, соціальних мереж, рекламного бізнесу. Представлено інтегрований підхід у сучасних івент-технологіях: дао- і дзен-презентації, засновані на стриманій мінімалістичній естетиці дзен і даоських принципів сприйняття життя і світу. Відкритість, щирість, природність цих подієвих акцій – потенційна перспектива новітніх культурних індустрій та івент менеджменту.

Ключові слова: сучасна культура, джаз, дзен-буддизм, сучасний дзен, західний дзен, івент, дзен-презентація, екзистенційна криза

Jazz, zen, event as bordering phenomena modern culture

*Tamila Prygoda, Lesya Ukrainka Volyn National University
Ivan Donets, Volyn Institute of Postgraduate Pedagogical Education*

The purpose of the article is a culturological and philosophical understanding of the borderline phenomena of modern culture that arise on the border of different traditions, life strategies, cultural and artistic spheres. The relevance of the study is associated with the methodological and existential need to comprehend some phenomena on the border in the conditions of postmodern culture (intercultural inter-borrowing, ideological crisis, methodological pluralism, consumer society, ethical and aesthetic disorientation, scientism and non-scientific practice of knowledge and experience, etc.), which can be extrapolated to other similar trends, and practically-existential significance associated with the real need to search for and create a compromise and creative platform for the "dialogue of cultures", cultivating and feeling the unity of man and the world, man and man, implementing balanced and holistic strategies of life in society and an individual. The nature of jazz as a cultural phenomenon, which embodies the freedom of musical thinking, spontaneous improvisation,

imaginative dynamics, a special receptive environment and an atmosphere of openness, changeability, acceptance, capable of generating new (other) musical and cultural phenomena, is analyzed. The features of Zen as a spiritual and aesthetic practice in the West, the reasons for its spread and the specifics of the sympathetic audience are revealed. It was found that Zen Buddhism became a worldview platform for a significant jazz and subcultural environment, especially in the 60s of the XX century - the era of great objection and great refusal, the search for spiritual self-identity, the true sources of human transcendence, personal creative self-realization and ethical self-improvement. Passion for Zen, its meditative simplicity and routine of life has become a saving strategy for many representatives of creative and protest youth movements, an alternative spiritual resource for the intellectual elite of the West. It has been determined that these processes and phenomena have a specific borderline nature, which makes it possible, on the one hand, to organically and dynamically combine different characteristics and functions, on the other, to form new perspectives in the cultural environment. The simulative and technological nature of modern event industries and creative management in the context of new media, social networks, advertising business is outlined. An integrated approach in modern event technologies is presented: Tao-and-Zen-presentations based on restrained minimalist Zen aesthetics and Taoist principles of perception of life and the world. The openness, sincerity, and originality of these event actions are a potential prospect for the newest cultural industries and event management.

Keywords: *modern culture, jazz, Zen Buddhism, modern Zen, Western Zen, event, existential crisis*

Джаз, дзен, ивент как пограничные явления современной культуры

Тамила Пригода, Волынский национальный университет им. Леси Украинки

Иван Донец, Волынский институт последипломного педагогического образования

Цель статьи – культурологически-философское осмысление пограничных феноменов современной культуры, которые возникают на границе разных традиций, жизненных стратегий, культурных и художественных сфер. Актуальность исследования связана с методологически-экзистенциальной потребностью осмыслить некоторые явления на границе в условиях постсовременной культуры (межкультурное взаимозаимствование, мировоззренческий кризис, методологический плюрализм, потребительское общество, этико-эстетическая дезориентация, сциентизм и ина научные практики знаний и опыта и т. п.), которые можно экстраполировать на другие подобные тенденции, и практически-экзистенциальной значимостью, связанной с реальной необходимостью поиска и создания компромиссной и творческой платформы для «диалога культур», культивирования и ощущения единства человека и мира, человека и человека, реализации сбалансированных и целостных стратегий жизни в обществе и отдельной личности. Проанализирована природа джаза как культурного явления, которая воплощает свободу музыкального мышления, стихийной импровизации, образной динамики, особой восприимчивой среды и атмосферы открытости, изменчивости, принятия, способные порождать новые (другие) музыкальные и культурные феномены. Выявлены особенности дзена как духовно-эстетической практики на Западе, причины его распространения и специфику симпатизирующей аудитории. Выяснено, что дзен-буддизм стал мировоззренческой платформой для значительной джазовой и субкультурной среды, особенно в 60-х годах XX века – эпохи великого возражения и великого отказа, поиска духовной самоидентичности, истинных истоков человеческой трансцендентности, личностной творческой самореализации и этического самосовершенствования. Увлечение дзеном, его медитативной простотой и обыденностью жизненных поступков стали спасительной стратегией для многих представителей творческих и протестных молодежных движений, альтернативным духовным ресурсом для интеллектуальной элиты Запада. Определено, что эти процессы и явления имеют специфическую пограничную природу, что дает возможность, с одной стороны, органично и динамично объединять разные характеристики и функции, с другого – формировать новые перспективы в культурной среде. Очерчено симулятивный и технологический характер современных событийных индустрий и креативного менеджмента в контексте новых медиа, социальных сетей, рекламного бизнеса.

Представлено інтегрований підхід в сучасних івент-технологіях: дао-и-дзен-презентації, ґруновані на сдержанній мінімалістическій естетике дзен и даосских принципах восприятия жизни и мира. Открытость, искренность, природность этих событийных акций – потенциальная перспектива новейших культурных индустрий и ивент-менеджмента.

Ключевые слова: *сучасна культура, джаз, дзен-буддизм, сучасний дзен, западний дзен, ивент, екзистенціальний кризис*

Вступ.

Хочеться почати з блискучого пасажу відомого філософа К. Свасьяна про музику з «Феноменологічного пізнання» (Свасьян, 1987), який, можливо, напряду не пов'язаний з презентованою проблемою, все ж, дає особливий ракурс осмислення, спрямовує у те русло, де важливим постає і сам предмет дослідження, і спосіб презентації самого явища: «Музика повинна бути ізольована від антимузичного музикознавства і радикально зведена до самої себе, тільки цим забезпечується міра строгої науковості і вимога іманентності у її розумінні. Процедура допускає багато шляхів реалізації, можна було б, наприклад, іти до ейдосу музики від зворотного, від того, що не є музика» (Свасьян, 1987, с. 31). Такий ейдетичний метод видається найбільш адекватним для культурологічного аналізу феноменів культури, де неможливо відділити «чистий» концептуальний, абстрактний вимір явища від його конкретного, емпірично-чуттєвого існування, придатний для осмислення пограничних явищ і якостей.

XX століття виявилось дуже щедрим на новаторські процеси, що породили цікаві, почасти гібридні феномени на межах різних традицій, практик, якостей, цінностей, стратегій, культур тощо. По суті, у кожній сфері можна віднайти подібні явища, досить неоднозначні для західної – особливо європейської, європоцентричної – моделі культури. Джаз, східні духовні практики (передусім, дзен-(чань)буддизм, даосизм, синкретичні ідеї) на Заході, субкультури, креативний сектор, івент-технології, шоу-бізнес, фантасцієнтизм, мистецькі жанри, власне мистецтво, інноваційні технології якраз і виникають на межі «не є». Мабуть, справді, нове народжується на межі чи на межах. Наважимося назвати їх ламінальними явищами, тобто пороговими, частково альтернативними, периферійними, що зуміли поєднати різні якісні ха-

рактеристики. Хоча В. Подорога вважає, що «ламінальне не означає маргінальне, воно не займає певної позиції відносно центра, не є частиною цілого і не займає свою «територію», це «світи, вільні від нормативного культурного досвіду і «ностальгії» за величиною центру, паралізують випадковістю своїх зсувів могутні телеології європейської культури» (Подорога, 1995, с. 143). Явища такої природи важко передбачити чи вирахувати у детерміністичному дискурсі.

У такому контексті доречним виглядає якраз нелінійний різоматичний підхід. Причому, «різома» (Дельоз, & Гваттарі 1976, 1981) і, відповідно, різоматичний підхід передбачає не бінарну модель суджень, цінностей, критеріїв «або-або», а розгалужену, детериторіалізовану, «розпорошену», множинну сутність різних явищ з різних сфер, що утворюють специфічну «грибницю» без єдиного центру. Причому різома може стати як методологічним принципом у виявленні специфічної природи певних феноменів і якостей, так характерною специфікою цих явищ. Часто вони є невизнаними чи не повністю прийнятими зонами формалізованого та інституціалізованого середовища будь-якої сфери. Разом з тим, вони все більше стають не виключенням у культурному «хаосмосі» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі), а мейнстрімом, базою для подальших широкіх і сутнісних змін, глобальних де(ре)формацій різних моделей і концепцій, цивілізаційних переорієнтацій у пошуках перспектив та оптимальних дискурсів. Явища, що є предметом вивчення, звичайно, є досліджуваними з багатьох методологічних та ідеологічних позицій, бо сама їх природа спонукає різноманітні інтерпретації.

Основний виклад матеріалу.

Впродовж усього XX століття можемо спостерігати появу таких пограничних явищ, еволюція яких суттєво змінює усю сучасну культуру. Джаз став одним з най-

більш непересічних і яскравих феноменів. Його вплив на музику і процеси появи, становлення та розвитку нових (інших) музичних напрямків та стилів, музичне мислення загалом, залучення таким активним натиском не-європейського музичного досвіду і не-європейської музичної естетики беззаперечні. Джаз, як «класична музика недосконалості», на думку британського дослідника Е. Хамілтона у книзі М. Санті про джаз (Santi, 2010), дивовижним чином зумів поєднати, сумістити, розвинути у культурному середовищі, з одного боку, шоу-бізнесовий комерційний потенціал, стандарти, вимоги і потреби масової культури, споживацького суспільства, індустрії розваг, а з іншого – досягти вершин зрілого елітарного мистецтва, з віртуозною технікою виконання, досконалими за своєю неповторністю і неперевершеністю імпровізаціями, складними музичними та екзистенційними сенсами. Тобто джаз став особливою і, водночас, буденною реальністю, що зуміла витворити і підтримувати, змінюючись, адаптуючись, запозичуючи, бунтуючи, свої специфічні цінності (музичні, стильові, естетичні, етичні тощо), індивідуальну манеру гри і звуковидобування, сценічний чи клубний конферанс, імена (прізвиська, псевдоніми) і статуси, особливий спосіб життя і світовідчуття, своєрідні стереотипи поведінки, побутові звички, сленг, моду, смаки, іміджеві фільтри. Причому почасти про ці метаморфози можна говорити не лише у контексті спільноти музикантів, а й слухачів і поціновувачів джазу як про певне атмосферне середовище, як субкультуру. Тобто джаз став смисловим і практичним горизонтом, що показав умовність і безпосередність таких культурологічних та естетичних категорій як елітарне та масове, архаїчне та урбаністичне, прекрасне і потворне, піднесене і знижене, трагедія, гротеск, концерт, фольклор тощо. Його поява і становлення, здатність гнучко й успішно адаптовувати найнесподіваніші традиції і явища й зухвало асимілювати найбільш консервативні практики у різних сферах мимоволі, на перший погляд, зіграли роль ціннісної експертизи для дуже багатьох тенденцій, позбавивши одних теоретичної та метафізичної абстрактності і стерильності, а інших

– безумовної конкретики й одноразовості, надавши і тим, й іншим певної життєвої і концептуальної, водночас, повноти й адекватності.

Ще одним феноменом, що отримує особливий статус у західній культурі, стає дзен(чань)-буддизм у контексті проникнення і дедалі більшого поширення різних східних духовних практик. «До кінця ХХ століття усі східні вчення на Заході поступово стали поєднуватися у єдиний комплекс як дослідників та інтерпретаторів, так і широкої публіки. Формуються нові культурні явища, які поєднують західні і східні риси, – художні стилі, літературні напрямки, кіно, мода тощо. У повсякденній культурі з'являються нові форми дозвілля – центри дзен і йоги, чайні церемонії, відзначання східних свят (наприклад, китайського нового року)» (Кравченко, 2017, с. 127).

Відомий буддолог і філософ Т. Судзукі, намагаючись пояснити дзен західній аудиторії, представити його унікальність та особливість, звертав увагу на те, що дзен, на відміну інших релігійно-духовних практик, відірваних від буденності і надто імпульсивних, проявляється у повсякденному і «нецікавому» житті простої людини, зануреної у шум та метушню. «Він відкриває людині величезну тайну життя у його щоденному і щогодинному вияві. Серце людини починає битися у такт з серцем всесвіту. Дзен відкриває нам ворота земного раю, причому таке дивовижне духовне пробудження відбувається не за рахунок вивчення якоїсь доктрини, а внаслідок простого і безпосереднього утвердження істини, що лежить в основі нашого існування. Чим би не був дзен, він практичний, простий і водночас життєвий» (Судзукі, 1948). Він називає дзен найбільш простим і найбільш прямим методом духовного тренування серед інших релігійних шкіл, бо його середовище – конкретні життєві факти. Можливо, тому ця духовна практика зуміла захопити багатьох, запропонувавши, справді, прості, на перший погляд, рецепти зцілення і звільнення.

«На Заході склався і продовжує розвиватися «глобалізований» дзен як різновид сучасної синтетичної (західно-східної) релігійної течії» (Кравченко, 2017, с.

127). Звичайно, ця версія дзену, що активно і масово поширилася переважно у молодіжних та богемних колах, не може не викликати закономірних співвіднесень з власне автентичним буддизмом, на жаль, часто не на користь західного варіанту. Але беззаперечним лишається факт, що дзен постає навдивовижу пластичним феноменом, гуртуючи дуже різні ідеї і таких же різних людей. Якщо не вдаватися у ретельну історію поширення і трансформації буддистських ідей, практик, представників ще з часів Античності до сучасності, то можна констатувати наступну думку: буддизм (дзен-буддизм) знаходить свою аудиторію і сприятливе середовище на Заході, передусім, через декадентські тенденції у духовно-етичній сфері, пов'язані значною мірою із загальною ціннісною кризою західної цивілізації (споживацьке суспільство, техногенна культура, тотальна інформатизація усіх рівнів суспільного та індивідуального життя, раціоцентризм, сцієнтизм, домінування гранд-наративів, «кінець» метафізики, масові жертви великих катастроф на шталт Другої світової війни, Холокосту, Голодомору і т. п.). Дзен з його парадоксальними ідеями, коанами, «вченням без вчення», простим, на перший погляд, досягненням просвітлення, гармонії з тією психологічно-духовною традицією, що дають шанс людині, полишеній на саму себе, перевантаженій калькульованою інформацією, загнаною у прокрустове ложе потреб, смаків, ефектів, що у невідвротній телеологічній гонці, все ж, прагне знайти якесь опертя у плинному і незрозумілому світі. Е. Фромм у «Дзен-буддизмі і психоаналізі» (1966) якраз писав про проблеми сучасної людини і її спроби витворити «мистецтво жити», де психоаналіз і дзен стають своєрідними партнерами у цій суспільній та екзистенційній місії.

Інший представник Франкфуртської школи Г. Маркузе у роботі «Одномірний людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства» (1966) писав, що «у розвинутому індустріальному суспільстві переважає комфортабельна, спокійна, розумна демократична несвобода — ознака технічного прогресу» (Маркузе, 1964). Причому, філософ наділяє такою зручною несвободою і технологічним

порядком усі сфери суспільного життя: національні суверенітети, економіку, політику, етику, навіть мислення і мову. Процес інституціалізації свободи і прав витіснив із суспільного буття власне свободу, індивідуальність, особливість, породивши механістичні раціоналізовані взаємини, ілюзорні цінності, штучні форми. Загалом, концептуальні ідеї Франкфуртської школи зуміли дуже суголосно з екзистенційними пошуками мистецько-інтелектуального середовища виразити основні настрої епохи Великої Відмови, відчуження особистості у техногенному і споживацькому світі. Назріваюча ціннісна криза середини XX століття, що виливалася у різноманітні ситуативні протести, студентські бунти, антиімперіалістичні терористичні акти, пацифістські рухи, альтернативні суспільні проекти зробила дзен однією з найпопулярніших стратегій пошуку позитивних цілей більшості заперечувальних дискурсів з потужним негативістським пафосом. Ідеї саторі, невимовного і невиразимого сенсу життя, безпосередньої гармонії — дуже конкретна, хоча і важко доступна «терапія». У цей час поширення набувають субкультури бітників, згодом хіпі, що продемонстрували живу зацікавленість не просто буддистськими (ширше, східними) ідеями, а спробувала втілити їх у життя. Власне, тому вони і вважали свою інтерпретацію дзенівських ідей найбільш адекватною дзену на відміну від багатьох послідовників-проповідників, засновників численних шкіл, колоній і студій. Є. Завадська, досліджуючи вплив східних культур на західну, зауважувала, що якраз бітники, заявляючи про свою справжню прихильність вченню чань (дзен) на відміну від «кабінетологічної аргументації» екзистенціалістів, чиєю ідеологією було просякнуте європейське молодіжне середовище, кінематограф, театр, політологічні школи, «вихоплюють із чань лише окремі зовнішні риси і тим самим спотворюють сутність його в цілому, позбавляючи істинного глибинного змісту» (Завадська, 1976, с. 9). Інша дослідниця вважає, що розвиток дзену як «глобо-дзену» і психотехніки, психотерапії, розваги, психологічного експериментаторства, пошуку нових відчуттів і способів самореалізації відбувається саме

під впливом бітників і хіпі. Вона ж пропонує новий термін для позначення цього пограничного явища – «екзо-дзен» як екзотеричний (зовнішній, профанний) та екзотичний (дивний, незвичний) у контексті сприйняття західною культурою східних практик (Кравченко, 2017, с. 127–128).

Тут ми наближаємося до ще одного екзистенційного («кармічного») «вузла», своєрідної точки біфуркації. І бітники, і хіпі, тобто прихильники альтернативних, нонконформістських, а подекуди і контр-культурних цінностей, сповідники чань (дзен), даосизму, слухали джаз і вважали його абсолютним виразником і музичним, ба більше, втіленням та уособленням такої бажаної вселенської свободи. Вільне музичне мислення, безконечна варіативна імпровізація ніби демонстрували реальну і конкретну можливість іншого світопереживання: легкого, гармонійного зі світом, якраз те, яке вони вловлювали у дзенівських медитативних практиках та безпосереднього досвіду повсякденності. Джаз став невід'ємною частиною культурного простору загалом і молодіжного середовища субкультурних рухів кінця 50–60-х років. Сам джаз зумів породити особливий рівень навколоджазового світу, де домінували творчі пошуки, емоційний неспокій, тонкі внутрішні взаємозв'язки учасників бендів, що створювало складну, небайдужу, чутливу атмосферу, у якій витворювалася екзистенційна єдність, майже один організм гурту. Це теж специфічна субкультура, досить елітарна, вузько орієнтована, інтровертована, навіть «аутична», зі «своїми», часто незрозумілими зі сторони цінностями, цілями, правилами – своєрідною джазовою естетикою.

Ще одна «випадкова невинуватість»: у Японії можна спостерігати дивний культ джазу. Здавалося б, що може бути більш протилежним: консервативна, самобутня Японія і вільний, транскордонний афроамериканський джаз, консервативна і герметична культура і сучасна мінлива розкута музика. Очевидно, є певні мотиви для такої справжньої симпатії: японська естетика, ментальна налаштованість на стихійність природи і гармонію зі світом, ритмічна синхронність багатьох японських синтоїстських обрядів і поведінкових

патернів неймовірним чином співзвучні із джазовими композиціями. Можливо, тому так багато відомих виконавців сучасного композиційного джазу зі складною віртуозною технікою – саме японці. Існують навіть стилі дзен-джаз і дзен-фанк, що відображають цікаве поєднання західної манери виконання і дзенівського ставлення до музичного часу. Наприклад, джаз-бенд «Ронін» Ніка Бьорча (Швейцарія), котрий відображає у своїй музиці естетичний медитативний мінімалізм, близький до дзенівських категорій «сабі-вабі-юген». «Саме свобода – гармонічна, ритмічна і звукова лежить в основі музичної філософії Ronin» (Джазовий дзен, 2019). Неможливо не пригадати у цьому контексті відомого джазового піаніста, композитора, аранжувальника Біла Еванса, що обув неперевершеним віртуозом-виконавцем, володів унікальною імпровізаційною манерою і сповідував дзен. Ще один цікавий і важливий момент його біографії: Еванс за походженням був наполовину українцем. Його мама, родом з Полтавщини, носила прізвище Сорока. Ось така погранична історія, де дивовижно, тонко, невловимо переплетені джаз, дзен, Україна...

Постсучасна культура часто презентує себе через відкритий публічний простір, демонстративні форми і прийоми, орієнтовані на мас-медіа, активного споживача культурного продукту. Таким культурним товаром стає вся культура в різних її проявах. Медійний дискурс технологічно поглинає глибинні смисли, нейтралізує чи спрощує символічний зміст, редукує їх до комфортних зрозумілих знаків, трендів, стандартів, алгоритмічно трансформує у «гіперреалістичні» презентації. Симулятивна реальність, «симулякри» (Бодрійяр, 1981) стають безумовним атрибутом, звичною буденністю, менеджмент і маркетинг проникають навіть у підсвідомі і табуовані потреби та інтереси особистості і культури. Будь-яка активність фіксується і презентується у вигляді івенту, проекту, креативного феномену, стає «перевтіленою формою» (Мамардашвілі, 1992, с. 245–262).

Подієвість у культурі і суспільстві, мабуть, завжди є межевим явищем. Комунікативна природа подієвості вже передбачає

вибудовування символічної спільної межі, що об'єднує і, водночас, роз'єднує. Сучасний івент, звичайно, приймає ті форми, адекватні своїй епосі, цілям, певній сфері, перспективам. Подієві комунікації можуть набувати характеристик перформансу, інсталяцій, хепенінгу, флешмобу, тобто процесуальних жанрів, де дійство часто деперсоналізоване, фрагментарне, спонтанне, іронічне, абсурдне. Серед таких івент-акцій і подій вирізняється цікавий пограничний підхід, що синтетично поєднує івент, джаз і дзен (або дао). «Дао-презентації» (Рейнольдс, 2012) і «дзен-презентації» (Рейнольдс, 2014) – нова і перспективна тенденція. Відомий фахівець у сфері комунікацій Г. Рейнольдс пропонує кардинально інший спосіб організації івентів і презентацій. Він називає їх «оголеним спілкуванням», вчить запозичувати стихійність та імпровізаційність у природи. Його підхід орієнтований на принципи стриманості, природності, мінімалізму, що притаманне естетиці дзен. Йдеться про дотримання цих ідей не лише зовні, а передусім у внутрішньому налаштуванні, поєднуючи з джазовим мисленням, вільним, розкріпаченим, живим. У ширшому контексті сучасний дзен виступає тут як «екзо-дзен»: «психотехнічна чи загальнотеоретична інструкція до певного виду діяльності. Екзо-дзен як міжнародна і масова течія... має підкреслено загальнокультурний і соціально-організуючий смисл. З філософської точки зору – це нерелігійне, поліетнічне та полікультурне утворення» (Кравченко, 2017, с. 128).

Така інтерпретація івентів, рекламних презентацій, інших сфер буденного життя (мода, прибирання, розваги, дизайн, релаксація, корпоративні акції, відпочинок, виховання дітей, дресура, гастрономія тощо) із залученням східних психотехнік, джазового мислення розширяє традиційні межі цього сектору сучасних суспільних індустрій, видозмінюючи їх технологію та ідеологію, породжуючи нові ініціативи і пограничні явища. Будучи орієнтованими на конкретну практичну діяльність, зосереджені і на процес, і на результат, такі подієві новаторства здатні не лише просувати конкретний продукт чи послугу, бути ефективним прийомом реклами і промоції,

а й запропонувати людині (споживачеві) особливі емоційні та естетичні ресурси. З іншого ж боку, тлумачити сучасний дзен і джазовий контент можна як такі собі «дзен-дендизм» (А. Хлобистін), «сурогат-дзен» (В. Кравченко), псевдо-джаз (імітативний джаз) – жартом, іронічною пародією, термінологічною лускою, симулякром, що виявляє екзистенційну пустоту сучасної культури та екзистенційну нудьгу сучасної людини.

Висновки.

Культура взагалі і сучасна культура особливо демонструють такі явища, що формуються на пограниччі різних і часто, на перший погляд, несумісних традицій, історій, континентів, характеристик функцій, аудиторій тощо. Сучасність з її екзистенційними кризами, тоталітарними і посттоталітарними режимами, гіпертрофованим споживацтвом і виробництвом, масовою культурою, інституціоналізацією усіх сфер суспільного буття, швидкісною інформатизацією і віртуалізацією як на індивідуальному, так і глобальному рівнях, смисловою дезорієнтацією, втратою звичних і стабільних параметрів існування, світоглядним плюралізмом та багатоваріантністю перспектив і стратегій життя пропонує у цьому контексті особливі ситуації для гібридних феноменів. Погранична природа цих явищ демонструє цікаво поєднані і переплавлені форми, котрі здатні асимілюватися, адаптуватися у найсуворіших і консервативних умовах, не втрачаючи своєї неповторності і самобутності. Джаз, сучасний дзен, субкультури хіпі і бітників виникали на Заході як альтернатива, часто як маргінальні явища, нонконформістські рухи та конкркультурні середовища на протипагу до формалізованих та інституціоналізованих. Вони свідчать, що західна культура перестає бути домінуючою парадигмою, її техногенність та раціоцентризм стають її вразливими місцями. Визнання і поширення афроамериканської музики, особливо джазу, дало поштовх тим музичним стилям, що визначають сучасну світову музичну культуру, музичну естетику: рок-традиція, поп-музика, численні варіанти джазу з автентичними, класичними та інноваційними елементами. Східні практики (особливо сучасний або західний дзен), у першу чергу

як психотехніки та психотерапія, естетичні принципи організації життєвого простору впроваджуються у масову культуру, часто у спрощених, адаптованих і комерціалізованих формах. Ці пограничні явища формують нові ідеологічні принципи, інші смаки і реакції, різне мистецтво, а відтак, змінюється усталена картина світу, універсальні цінності, соціокультурні перспективи. Вони

активно впливають на культурні індустрії як найбільш схильні до модернізації та трансформації середовища, сприйнятливі до інноваційних впроваджень, зокрема, на івент-менеджмент, креативні і культурні індустрії, фешн-середовище, нові медіа, соціальні мережі. Вони дають можливість реалізовувати альтерні форми культури, суспільного життя, особистості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Москва : Рипол-классик, 2015.
 Джазовый дзен. URL: <http://www.muzcentrum.ru/news/35221-dzhazovyj-dzen>.
 Делез Ж., Гваттари Ф. Ризома. *Тысячи плато*. 2005. URL: https://web.archive.org/web/20180929012423/http://www.situation.ru/app/j_art_1023.htm
 Завадская Е. В. Культура Востока в современном западном мире. Москва : Наука, 1977.
 Корнеева Е. Дзен на каждый день: искусство японского минимализма. URL: <https://www.tk-lanskoj.ru/stati/dizayn-interera-sovety-i-idei/dzen-na-kazhdyy-den-iskusstvo-yaponskogo-minimalizma/>.
 Кравченко В. Экзо-дзен как суррогат японского дзен-буддизма в современном российском масскульте. *Философский полилог*. 2017. Вып. 1. Международный центр изучения русской философии». С. 126–140
 Мамардашвили М. Как я понимаю философию. Москва : Прогресс, 1992.
 Подорога В. Выражение и смысл. Москва : AdMarginem, 1996.
 Рейнольдс Г. Обнаженный оратор. Дао презентации. Санкт-Петербург : Питер, 2012.
 Рейнольдс Г. Презентация в стиле дзен. Основы дизайна для тех, кто хочет выступать лучше. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2014.
 Свасьян К. А. Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика. Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1987.
 Судзуки Д. Т. Введение в дзен-буддизм. URL: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/sudzd01/index.htm>
 Фромм Э. Дзен-буддизм и психоанализ. Москва : Медиум, 1995.
 Хлобыстин А. Дзен-дендизм. URL: <https://www.timeout.ru/spb/artwork/73481>.
 SantiMarina. Improvisation: Between Technique and Spontaneity. Cambridge Scholars Publishing, 2010.

REFERENCES

- Bodrijjar, Zh. (2015). *Simuljakry i simuljacija [Simulacra and simulation]*. Moskva: Ripol-klassik [in Russian].
 Dzhazovyj dzen [Jazz Zen]. Retrieved from <http://www.muzcentrum.ru/news/35221-dzhazovyj-dzen> [in Russian].
 Delez, Zh., & Gvattari, F. (2005) Rizoma [Rhizoma]. *Tysjachi plato – Thousands of plateaus*. Retrieved from https://web.archive.org/web/20180929012423/http://www.situation.ru/app/j_art_1023.htm [in Russian].
 Zavadskaia, E. V. (1977). *Kul'tura Vostoka v sovremennomzapadnom mire [Culture of the East in the modern Western world]*. Moskva: Nauka [in Russian].
 Korneeva, E. *Dzen na kazhdyy den': iskusstvo japonskogo minimalizma [Zen for every day: the art of Japanese minimalism]*. Retrieved from <https://www.tk-lanskoj.ru/stati/dizayn-interera-sovety-i-idei/dzen-na-kazhdyy-den-iskusstvo-yaponskogo-minimalizma/> [in Russian].
 Kravchenko, V. (2017). *Jekzo-dzen kak surrogat japonskogo dzen-buddizma v sovremennom rossijskom masskul'te [Exo-Zen as a surrogate for Japanese Zen Buddhism in modern Russian mass culture]*. *Filosofskij polilog – Philosophical polylogue*, 1, 126–140 [in Russian].
 Mamardashvili, M. (1992). *Kak ja ponimaju filosofiju [As I understand philosophy]*. Moskva: Progress [in Russian].
 Podoroga, V. (1996). *Vyrazhenie i smysl [Expression and meaning]*. Moskva: AdMarginem [in Russian].
 Rejnol'ds, G. (2012). *Obnazhennyj orator. Dao prezentacii [Nude Speaker. Tao presentation]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
 Rejnol'ds, G. (2014). *Prezentacija v stile dzen. Osnovy dizajna dlja teh, kto hochet vystupat' luchshe [Zen presentation. Design Basics for Those Who Want to Perform Better]*. Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
 Svas'jan, K. A. (1987). *Fenomenologicheskoe poznanie. Propedevtika i kritika [Phenomenological Cognition. Propedeutics and criticism]*. Erevan: Izd-vo AN Arm. SSR [in Russian].
 Sudzuki, D. T. *Vvedenie v dzen-buddizm [Introduction to Zen Buddhism]*. Retrieved from <http://www.psylib.ukrweb.net/books/sudzd01/index.htm> [in Russian].
 Fromm, Je. (1995). *Dzen-buddizm i psihoanaliz [Zen Buddhism and Psychoanalysis]*. Moskva: Medium [in Russian].

Hlobystin, Andrej. *Dzen-dendizm [Zen Dandyism]*. Retrieved from <https://www.timeout.ru/spb/artwork/73481> [in Russian].

SantiMarina. (2010). *Improvisation: Between Technique and Spontaneity*. Cambridge Scholars Publishing.

Пригода Таміла

Кандидат філософських наук, доцент
Волинський національний університет
ім. Лесі Українки

Email: tamprygoda@gmail.com

Prygoda Tamila

Candidate of Philosophical Science, Assoc. Prof
Lesya Ukrainka Volyn National University

ORCID: 0000-0002-3251-516X

Донець Іван

Кандидат філософських наук, доцент
Волинський інститут післядипломної
педагогічної освіти

Email: ivanbaraban_fusion@ukr.net

Donets Ivan

Candidate of Philosophical Science, Assoc. Prof
Volyn Institute of Postgraduate Pedagogical Education

ORCID: 0000-0002-0108-3923

Цитування: Пригода, Т., & Донець, І. (2020). Джаз, дзен, івент як пограничні явища сучасної культури. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 25–33. doi: 10.15421/172098

Citation: Prygoda, T., & Donets, I. (2020). Dzhaz, dzen, ivent yak pohranychni yavvyshcha suchasnoi kultury [Jazz, zen, event as bordering phenomena modern culture] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 25–33 . doi: 10.15421/172098

Стаття надійшла / Article arrived: 01.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 15.11.2020

Політологія

DOI: 10.15421/172099

УДК: 325.14

Криза біженців в ЄС як фактор деструктивного впливу на політику мультикультуралізму

Олена Осипенкова, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса

У статті досліджено проблему кризи біженців як фактору деструктивного впливу на політику мультикультуралізму. Виявлено причини виникнення кризи біженців та її особливості. Визначено причини полишення мігрантами держав походження, ключовими серед яких є: військові дії, економічні та соціальні чинники. Встановлено підстави для виникнення кризи біженців саме в Європейському Союзі.

Досліджено правовий статус біженців та нормативно-правову базу їх інтеграції до європейського суспільства. Визначено основні документи, що регулюють цей процес. Виявлено основні ознаки політик асиміляції та мультикультуралізму. На основі цього проаналізовано політику інтеграції мігрантів в суспільство ЄС, її переваги та недоліки.

На прикладі ФРН охарактеризовано результати модернізації політики мультикультуралізму. Окрему увагу зосереджено на наявних проблемах, які склались від моменту початку кризи внаслідок ключових прорахунків цієї політики. Визначено виклики, які виникли у європейському суспільстві за цей час.

Дано оцінку ступеню інтегрованості мігрантів у соціум ЄС, стану забезпечення їх прав та свобод. Проаналізовано перешкоди соціальній інтеграції біженців в європейський соціум, отриманню ними освіти та працевлаштуванню. Виявлено природу конфліктогенних факторів співіснування місцевого населення та біженців, а також побічні загрози, які хвилі мігрантів несуть із собою.

Запропоновано рекомендації щодо подальшої модернізації політики інтеграції біженців до суспільства ЄС. Визначено основні заходи із реалізації цієї політики. Зокрема, створення гнучкої системи соціальної інтеграції мігрантів, яка передбачала б проведення заходів із соціальної асиміляції, водночас зберігаючи основні принципи мультикультуралізму та свободи віросповідання.

Ключові слова: біженці, криза біженців, інтеграція, мультикультуралізм, асиміляція, конфліктогенність, мігранти

The EU refugee crisis as a factor of destructive influence on the policy of multiculturalism

Olena Osypenkova, I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

The article examines the problem of the refugee crisis as a factor of destructive influence on the policy of multiculturalism. The causes of the refugee crisis and its features are revealed. The reasons for the departure of migrants from their countries of origin are identified, the key ones being military operations, economic and social. The grounds for the emergence of the refugee crisis in the European Union have been established.

The legal status of refugees and the regulatory framework for their integration into European Society are studied. The main documents regulating this process are defined. The main signs of assimilation and multiculturalism policies are revealed. Based on this, the policy of integration of migrants into EU society, its advantages and disadvantages are analyzed.

The results of modernization of the multiculturalism policy are described on the example of Germany. Special attention is paid to the existing problems that have developed since the beginning of the crisis, based on the key miscalculations of this policy. The challenges that have arisen in European Society during this time are identified.

The assessment of the degree of integration of migrants into the EU society, the state of ensuring their

rights and freedoms is given. The article analyzes the obstacles to the social integration of refugees into European society, their education and employment. The nature of conflict-causing factors of coexistence of the local population and refugees, as well as side threats that waves of migrants carry with them, is revealed.

Recommendations are proposed for further modernization of the policy of integration of refugees into EU society. The main measures to implement this policy have been identified. In particular, the creation of a flexible system of social integration of migrants, which would provide for the implementation of measures for social assimilation, while preserving the basic principles of multiculturalism and freedom of religion.

Keywords: *refugees, refugee crisis, integration, multiculturalism, assimilation, conflictogenicity, migrants*

Кризис беженцев в ЕС как фактор деструктивного влияния на политику мультикультурализма

Елена Осипенкова, Институт политических и этнонациональных исследований им. И.Ф.Кураса

В статье исследована проблема кризиса беженцев как фактора деструктивного влияния на политику мультикультурализма. Выявлены причины возникновения кризиса беженцев и его особенности. Определены причины ухода мигрантами государств происхождения, ключевыми среди которых являются военные действия, экономические и социальные. Установлены основания для возникновения кризиса беженцев именно в Европейском Союзе.

Исследован правовой статус беженцев и нормативно-правовая база их интеграции в европейское общество. Определены основные документы, регулирующие этот процесс. Выявлены основные признаки политик ассимиляции и мультикультурализма. На основе этого проанализированы политику интеграции мигрантов в общество ЕС, ее преимущества и недостатки.

На примере ФРГ охарактеризованы результаты модернизации политики мультикультурализма. Отдельное внимание сосредоточено на существующих проблемах, которые сложились с момента начала кризиса основе ключевых просчетов этой политики. Определены вызовы, которые возникли в европейском обществе за это время.

Дана оценка степени интегрированности мигрантов в социум ЕС, состояния обеспечения их прав и свобод. Проанализированы препятствия социальной интеграции беженцев в европейский социум, получению ими образования и трудоустройству. Выявлено природу конфликтогенных факторов сосуществования местного населения и беженцев, а также побочные угрозы, которые волны мигрантов несут с собой.

Предложены рекомендации по дальнейшей модернизации политики интеграции беженцев в общество ЕС. Определены основные меры по реализации этой политики. В частности создание гибкой системы социальной интеграции мигрантов, которая предусматривала бы проведение мероприятий по социальной ассимиляции, сохраняя основные принципы мультикультурализма и свободы вероисповедания.

Ключевые слова: *беженцы, кризис беженцев, интеграция, мультикультурализм, ассимиляция, конфликтогенность, мигранты*

Актуальність.

Активізація глобалізаційних процесів призводить до швидких кардинальних змін у сучасному світоустрої. Економічне та соціально-політичне розмиття кордонів призвело до розширення свободи пересування між державами. Поруч із перевагами, цей процес мав наслідком виникнення нових загроз, серед яких – криза біженців. Вва-

жається, що криза біженців у ЄС є однією з найбільших криз постбіполярного періоду. Вона стала причиною дестабілізації чинного політичного та соціального устрою в держав-учасниць ЄС. Необхідністю вивчення соціокультурної проблематики та її впливу на внутрішню політику держав зумовлено актуальність написання цієї статті.

Мета статті полягає у дослідженні

кризи біженців в ЄС як фактору деструктивного впливу на політику мультикультуралізму.

Методи. Під час написання статті було застосовано низку загальних та спеціальних методів дослідження, серед них методи: аналізу, абстрагування, узагальнення, моделювання, контент-аналізу, а також порівняльний та структурно-функціональний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кризи біженців та її вплив на політику мультикультуралізму є досить популярною у науковій спільноті. В. Пашков та В. Правдін досліджували природу міграційних процесів в ЄС та її вплив на теоретичне визначення мультикультуралізму в науці, Л. Хомутенко аналізувала мультикультуралізм як похідне явище трудової міграції, В. Андрейко оцінював ефективність наявної моделі інтеграції біженців у суспільство ЄС.

При цьому недослідженим залишається питання впливу кризи біженців на реалізацію політики мультикультуралізму в контексті створення викликів цій політиці та конфліктів всередині європейського суспільства. Важливою також є оцінка необхідності її модернізації та визначення основних напрямків реформування.

Підходи до визначення предмету дослідження. Загалом проблематика кризи біженців в ЄС як фактору деструктивного впливу на політику мультикультуралізму є предметом вивчення соціології у зв'язку зі збільшенням популяції населення та зміною його етнічного складу. Також ця тема є предметом дослідження культурології у контексті аналізу співвідношення культур місцевого населення та біженців, їх взаємного впливу. Політологія ж розглядає це питання для виявлення недоліків політики мультикультуралізму за умов кризи біженців з метою напрацювання шляхів нівелювання основних викликів та вирішення проблем.

Результати дослідження.

Криза біженців в ЄС має досить складну природу, яка складається з ряду причин. Основними серед них є: складність працевлаштування біженців на батьківщині, економічна та валютна нестабільність, соціальна несправедливість, війсь-

кові дії та часті терористичні акти, тощо.

При цьому кількість біженців, які залишили батьківщину через військові дії на її території становить за різними підрахунками 40–50 %, у той час як іншу частину становлять особи, які походять з держав з низьким рівнем життя та безпеки (Кондратьєва, 2016, с. 226–227). Причиною переростання потоку біженців у кризу є гуманітарне спрямування міграційної політики ЄС, яке передбачає пріоритетне надання допомоги особам, які претендують на статус біженця. На це вказує також і причина спаду кількості мігрантів внаслідок введення більш жорстких умов ухвалення запитів на отримання статусу біженця (Deutsche Welle, 2020).

Ще однією особливістю цієї кризи є проблема інтеграції біженців у суспільство ЄС. Причиною цього стала неготовність країн Європи до прийняття, розміщення та адаптації великої кількості біженців у короткий термін (Кондратьєва, 2016, с. 227). Тому проблематику кризи варто розглядати як сукупність викликів породжених і хвилею мігрантів, і прорахунками політики щодо біженців держав-членів ЄС, і недоліками організації заходів із приймання біженців.

Одним із центральних питань у проблемі кризи біженців в ЄС є детермінація їх прав та врегулювання політики соціальної інтеграції біженців. Перш за все варто зауважити, що всі держави ЄС на законодавчому рівні дотримуються норм Конвенції ООН «Про статус біженців» та низці інших міжнародних документів у цій сфері, укладених, переважно, під егідою ООН (Безпалова, 2017, с. 11).

Основоположним документом у сфері інтеграції іммігрантів у соціальну структуру ЄС є Спільні базові принципи політики інтеграції мігрантів, затверджені у 2004 році. Основними положеннями цього документу є: визнання інтеграції динамічним процесом, суть якого зводиться до взаємного погодження між корінним населенням та мігрантами; повага мігрантів до базових цінностей ЄС; оволодіння мігрантами знаннями про історію, культуру, мову суспільства перебування для їх соціальної інтеграції, а також забезпечення умов для цього з боку приймаючої краї-

ни; забезпечення доступу мігрантів до суспільних інституцій та послуг на рівні з місцевими жителями; забезпечення різноманітності культур та релігій, гарантованої Хартією фундаментальних прав, якщо це не суперечить іншим правам чи національному законодавству (Малиновська, с. 30–31).

Загалом система інтеграції мігрантів у суспільство країн-членів ЄС передбачає створення умов, за якими мігранти можуть адаптуватись до повноцінного життя в суспільстві, зберігаючи культурну та релігійну ідентичність відповідно до ідей мультикультуралізму. При цьому передбачається певний рівень асиміляції через досягнення цілей критерію володіння мовою та знаннями про історію країни перебування. Асиміляція передбачає адаптацію мігрантів до культурних та соціальних норм суспільства приймаючої країни. Мультикультуралізм надає можливість максимального самовизначення мігрантів у культурному, релігійному та мовному аспектах, але вони можуть суперечити культурі місцевого населення, на основі якої створена також і соціальна та державна системи країни перебування (Ісакова, с. 560–561).

Проблема модернізації нормативно-правової бази та політики щодо біженців держав-членів ЄС стала актуальною після початку кризи у 2015 році. Це питання варто розглянути на прикладі ФРН як держави, яка історично була найпривабливішою дестинацією для біженців в ЄС, особливо після початку кризи. Ще однією підставою є те, що Німеччина – одна із держав, які застосовують найбільш ефективні заходи вирішення кризи.

Основними викликами державному управлінню стали проблеми контролю кількості, розміщення, витрат на утримання та асиміляції біженців за умови дотримання принципів мультикультуралізму. Ключовими факторами, що впливають на готовність ФРН приймати біженців, є чітке дотримання основоположних законодавчих документів та необхідність розв'язання демографічних проблем, у першу чергу – старіння населення, яке створює виклики у питанні трудових ресурсів (Ісакова, с. 561). Доцільно припустити, що

вплив саме цих факторів зумовив створення у 2018 році проекту «генерального плану міграції», яким було передбачено заходи для розв'язання цих проблем. Відповідно до положень коаліційного договору в парламенті ФРН, основою якого став проект, встановлювались обмеження кількості біженців, яких приймала держава та утворювались спеціальні центри компактного розміщення на кордонах Німеччини. Більшістю положень документу передбачено посилення контролю міграційних потоків та ускладнення набуття статусу біженця (Der sogenannte Masterplan der CSU, 2018).

Реалізацію цього договору доцільно назвати успішною, оскільки за період 2018–2019 рр. кількість біженців не перевищувала 220 тис. біженців, що відповідає положенням документу. При цьому ФРН, попри створення центрів компактного розміщення, не намагається протистояти хвилі міграції як загрозі, яку потрібно відкинути та ізолювати, а проводить політику інтеграції біженців у німецьке суспільство. Також програми соціальної інтеграції доповнюються реалізацією заходів, які спрямовані на протидію проявам екстремізму, ксенофобії та расизму в ФРН. Згідно з індексом соціальної інтеграції MIPEX за 2019 рік інтегрованість мігрантів до приймаючої спільноти в Німеччині залишалась досить високою і становила 58 балів зі 100 можливих (MIPEX, 2020).

Працевлаштування біженців у Німеччині є досить контроверсійним питанням. У своєму дослідженні експерти ОЕСР описують основні проблеми, з якими стикаються мігранти, які бажають отримати робітничу кваліфікацію у Німеччині.

У порівнянні з особами, що народилися і виросли в ФРН, у біженців менше шансів пройти навчання на німецьких підприємствах. За даними Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), у першу чергу пройти навчання та влаштуватись на роботу їм заважають мовні проблеми, а також низький рівень системи освіти в країнах їх походження. Важливим фактором також є і те, що підприємства часто відмовляються брати на навчання біженців через загрозу депорта-

ції, оскільки у разі негативного результату розгляду запиту на отримання статусу біженця, особу можуть вислати ще до кінця навчання (Bergseng, 2019, р. 72–73).

Водночас, за даними німецького Інституту вивчення трудової зайнятості, (IAB) частина мігрантів, які прибули до ФРН після 2013 року і впродовж 5 років знайшли роботу, становить 68 %. 17 % біженців беруть участь у субсидованих програмах навчання та підвищення кваліфікації, і лише 12 % працюють не систематично, на випадкових заробітках. При цьому 30 % біженців все ще отримують фінансову допомогу (IAB, 2020).

Про проблеми в питанні інтеграції мігрантів в європейське суспільство свідчать деякі соціокультурні конфлікти, які виникають у ЄС внаслідок прорахунків у політиці мультикультуралізму. Прикладом цього є дискусії та резонанс навколо ініціативи виключення виробів та страв зі свинини у дошкільних навчальних закладах та школах федеральної землі ФРН Шлезвіг-Гольштайн. Причиною обговорень стала не сама відмова, а її мотивування повагою до прав мусульман. (Deutsche Welle, 2018). Засновуючись на цьому можна заявити, що у подібних ситуаціях сторони конфлікту більше цікавить мотивація рішень, а не їх сутність. Це свідчить про високу напруженість як в політичних колах, так і суспільстві в цілому.

Ще одним викликом політиці мультикультуралізму є акти агресії з боку мігрантів, що виникають на релігійній основі. 16 жовтня 2020 року у французькому місті Ніцца біженець чеченського походження обезголовив учителя історії, який показував на заняттях карикатури на пророка Мухаммеда. Перед цим учитель попередив, що учні-мусульмани можуть не дивитись на зображення (BBC, 2020). Варто зауважити, що подібні випадки не доцільно використовувати для опису всієї спільноти мігрантів, проте через них створюється образ «мігранта-терориста, котрий загрожує європейському суспільству».

Серед причин подібних подій та явищ є неможливість раннього виявлення терористів, які під виглядом мігрантів на-

магаються потрапити до Європи. Іншим важливим чинником є недостатня інтегрованість мігрантів у європейське суспільство; відмінність суспільних цінностей країн Європи та Близького Сходу; різниця у правових структурах цих держав, тощо.

Висновки

Криза біженців на сучасному етапі є одним з ключових дестабілізуючих процесів в європейському суспільстві. Політика інтеграції мігрантів в суспільство ЄС, заснована на ідеях мультикультуралізму, в умовах кризи показала свою невідповідність до масових хвиль мігрантів та необхідність її модернізації. Положення документу про «Спільні базові принципи політики інтеграції мігрантів» коректно визначають основу для розробки ефективної політики, але заходи їх реалізації потребують реформування.

Вважаємо, що для виправлення ситуації необхідно зосередитись на створенні гнучкої системи соціальної інтеграції, яка б поєднувала однаковою мірою ознаки політики асиміляції та мультикультуралізму. У межах цієї політики доцільно визначити вимоги до перебування біженців на території приймаючої держави. Серед основних заходів щодо удосконалення політики приймання бачимо: розселення біженців рівномірно по території приймаючої держави, що сприятиме їх соціальній інтеграції; визначення конкретного періоду та умов перебування біженців на території країни, а саме участі в її соціальному житті, відвідування заходів або курсів пов'язаних з місцевою культурою, обов'язкового професійного навчання з отриманням збільшених стипендій, замість соціальної допомоги тощо.

Визначений період перебування та умови дадуть можливість біженцям оцінювати перспективи отримання освіти і пошуку роботи без загрози депортації з країни до закінчення навчання. За таких обставин зникне фактор побоювання роботодавців та навчальних закладів втратити працівника або учня в процесі роботи чи опанування професії. До умов доцільно додати також можливість продовження періоду перебування, засновану на критеріях інтеграції в суспільство, виконання

яких даватиме можливість залишитися в країні перебування на довший термін.

Усі умови повинні враховувати збереження культурної ідентичності та віросповідання мігрантів, при цьому пріоритет має зберігатися на цілях соціальної інтеграції. З урахуванням вищенаведеного система поєднуватиме ефективні ознаки політик суспільної асиміляції та мультикультуралізму.

Важливим доповненням до політики мультикультуралізму є проведення інформаційних кампаній та заходів націлених на усунення негативного образу мігрантів серед місцевого населення. Способи досягнення цих цілей не повинні бути примусовими, але мають спрямовуватися на мотивацію європейців встановлювати контакти з біженцями.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Безпалова О. Особливості визначення прав біженців у міжнародному законодавстві. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб: міжнар. наук.-практ. конф.* Ужгород, 2017. С. 10-19.

Исакова А. Интеграционная политика в странах европейского союза: от мультикультурализма к социальной интеграции мигрантов. Опыт для стран СНГ. *Постсоветские исследования*. 2018. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnaya-politika-v-stranah-evropeyskogo-soyuza-ot-multikulturalizma-k-sotsialnoy-integratsii-migrantov-opyt-dlya-stran-sng> (дата звернення: 18.12.2020).

Кондратьева Т. С. Миграционный кризис в Европе: причины и последствия. *Проблемы европейской безопасности*. 2016. №1. С. 225–339. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnyy-krizis-v-evrope-prichiny-i-posledstviya> (дата звернення: 20.12.2020).

Малиновська О. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України. Київ : НІСД, 2014. 48 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/migr_pol-68f1d.pdf (дата звернення: 19.12.2020).

У церкві в Німці стався напад: троє загинули, одній жінці відрізали голову. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-54733145> (дата звернення: 19.12.2020).

Утка про свинину, или Немецким сосискам запрет не грозит. *Экономика в Германии и мире новости и аналитика*. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/ru/утка-про-свинину-или-немецким-сосискам-запрет-не-грозит/a-19094952> (дата звернення: 20.12.2020).

Численность населения Германии в 2019 году достигла рекордного уровня. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/ru/численность-населения-германии-в-2019-году-достигла-рекордного-уровня/a-52042521> (дата звернення: 18.12.2020).

Bergseng B., Degler E. and Lüthi S. Unlocking the Potential of Migrants in Germany. *OECD Reviews of Vocational Education and Training*. Paris: OECD Publishing, 2019. 115 p. URL: <https://doi.org/10.1787/82ccc2a3-en> (дата звернення: 21.12.2020).

Der sogenannte Masterplan der CSU. *FragDenStaat*. <https://fragdenstaat.de/dokumente/30-sog-masterplan-csu/> (дата звернення: 18.12.2020)

Germany. *MIPEX 2020*. URL: <https://www.mipex.eu/germany> (дата звернення: 19.12.2020).

Projects per Research Areas. *IAB*. 2020. URL: <https://www.iab.de/961/section.aspx/Bereichnummer/5> (дата звернення: 17.12.2020).

REFERENCES

Bergseng, B., Degler E., & Lüthi S. (2019). Unlocking the Potential of Migrants in Germany. *OECD Reviews of Vocational Education and Training*. OECD Publishing, Paris. Retrieved from <https://doi.org/10.1787/82ccc2a3-en>.

Bezpalova, O. (2017). Osoblyvosti vyznachennia prav bizhentsiv u mizhnarodnomu zakonodavstvi [Features of determining the rights of refugees in international legislation]. *Zdiisnennia ta zakhyst prav vnutrishno peremishchenykh osob: mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 10–19). Uzhhorod, 10-19.

Chislennost' naselenija Germanii v 2019 godu dostigla rekordnogo urovnja [The population of Germany in 2019 reached a record level]. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/chislennost'-naselenija-germanii-v-2019-godu-dostigla-rekordnogo-urovnja/a-52042521>.

Der sogenannte Masterplan der CSU. *FragDenStaat*. Retrieved from <https://fragdenstaat.de/dokumente/30-sog-masterplan-csu/>.

Germany. (2020). *MIPEX 2020*. Retrieved from <https://www.mipex.eu/germany>.

Isakova, A. (2018). Integracionnaja politika v stranah evropejskogo sojuza: ot mul'tikul'turalizma k social'noj integracii migrantov. *Opýt dlja stran SNG [Integration policy in the European Union: from multiculturalism to social integration of migrants. Experience for the CIS countries]*. *Postsoverskie issledovanija*, 6. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnaya-politika-v-stranah-evropeyskogo-soyuza-ot-multikulturalizma-k-sotsialnoy-integratsii-migrantov-opyt-dlya-stran-sng> [in Russian].

Kondrat'eva, T. (2016). Migracionnyj krizis v Evrope: prichiny i posledstviya [Migration crisis in Europe: causes and consequences]. *Problemy evropejskoj bezopasnosti – European security problems*, 1, 225–339. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnyy-krizis-v-evrope-prichiny-i-posledstviya> [in Russian].

Malynovska, O. (2014). Mihratsiina polityka Yevropeiskoho soiuzu: vyklyky ta uroky dlia Ukrainy [Migration policy of the European Union: challenges and lessons for Ukraine]. Kyiv: NISD. Retrieved from http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/migr_pol-68f1d.pdf [in Ukrainian].

Projects per Research Areas. (2020). IAB. Retrieved from <https://www.iab.de/961/section.aspx/Bereichnummer/5>.

U tserkvi v Nitsi stavsia napad: troie zahynuly, odnii zhintsy vidrizaly holovu [In a church in Nice there was an attack: three were killed, one woman's head was cut off]. BBC News Ukraina. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-54733145> [in Ukrainian].

Utka pro svininu, ili Nemeckim sosiskam zapret ne grozit. Jekonomika v Germanii i mire novosti i analitika [Fake about pork or German sausage, the ban is not threatened]. Deutsche Welle. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/utka-pro-svininu-ili-nemeckim-sosiskam-zapret-ne-grozit/a-19094952> [in Russian].

Осипенкова Олена

Магістр

Інститут політичних і етнонаціональних дослід-
жень ім. І.Ф.Кураса

Osypenkova Olena

Master

I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

Email: elle.mavi@gmail.com

Цитування: Осипенкова, О. (2020). Криза біженців в ЄС як фактор деструктивного впливу на політику мультикультуралізму. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 34–40. doi: 10.15421/172099

Citation: Osypenkova, O. (2020). Kryza bizhentsiv v YeS yak faktor destruktyvnoho vplyvu na polityku multykulturalizmu [The EU refugee crisis as a factor of destructive influence on the policy of multiculturalism] *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 34–40. doi: 10.15421/172099

Стаття надійшла / Article arrived: 15.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 16.11.2020

Армія як основна рушійна сила трансформації Єгипту в 2011-2013 рр.

Антоній Паламар, Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Після державного перевороту 2013 року, внаслідок якого було скинуто демократично обраного президента Єгипту Мохаммеда Мурсі, країну очолив військовий генерал Абдель Фаттах ас-Сісі. Вісім років потому він все ще залишається президентом, а єгипетський парламент ухвалив рішення про фактичне продовження його строку до 2030 року, випускаючи з уваги революційні вимоги, які спонукали мільйони єгиптян припинити 29-річне правління Хосні Мубарака в січні 2011 року. Не зважаючи на сподівання часів «арабської весни», Єгипет не просто припинив демократичний транзит, а почав рухатись до авторитаризму. Десятки тисяч громадян перебувають у переповнених тюрмах. Свобода слова, незалежність ЗМІ та опозиційні рухи зазнають утисків в ім'я державної стабільності. Каткування, невинуватні затримання, напади з боку поліції та смертні вироки стали стратегічним інструментом в руках військового керівництва Єгипту для боротьби з можливим посиленням протестних рухів.

У цій статті розглянуто вплив військової верхівки на державну політику Єгипту, розкрито основні принципи і методи цього впливу, а також висвітлено участь армії у трансформації АРЕ впродовж «арабської весни» та окреслено політику постреволюційної військової влади в країні.

Доведено, що до 2011 року військова еліта, будучи вагомою групою інтересів, не мала впливу на формування політичного порядку денного в Єгипті. З'ясовано, що захоплення влади Братами-мусульманами у 2012 році і подальше прагнення швидко ісламізувати державу, використовуючи демократичні гасла, змусили військових протидіяти не тільки ісламізації, але й демократизації країни. Доведено, що після революції військові стали єдиною силою, яка контролює і направляє країну, використовує недемократичні методи для забезпечення власного режиму та придушення опозиційних рухів. Висловлено думку, що трансформація Єгипту досі триває, оскільки вимоги революції 2011 року щодо демократизації та лібералізації суспільно-політичного життя залишаються невиконаними, а сучасне військове правління значною мірою нагадує режим Хосні Мубарака, який і був повалений в ході «арабської весни».

Ключові слова: Близький Схід, Єгипет, «Брати-мусульмани», політичний іслам, ісламізм, армія, військові, демократія, авторитаризм, революція, «арабська весна»

The army as the main driving force of Egypt's transformation in 2011-2013

Antonii Palamar, National University of Kyiv-Mohyla Academy

Following the 2013 coup that toppled Egypt's democratically elected president, Mohammed Morsi, from power, the country has been led by military general Abdel Fattah el-Sisi. Eight years on, he retains the president's office, and Egyptian parliament has decided to actually extend his term until 2030, ignoring the revolutionary demands that prompted millions of Egyptians to bring Hosni Mubarak's 29-year rule to an end in January 2011. Despite the hopes of the Arab Spring, Egypt has not only stopped democratic transit, but has begun to move toward authoritarianism. Tens of thousands of people are kept in overcrowded prisons. Freedom of speech, media independence, and opposition movements are being suppressed in the name of the stability of the state. Tortures, unjustified detentions, police attacks, and death sentences have become a strategic tool in the hands of Egypt's military leadership to combat possible escalation of protest movements.

This article reviews history of the military leadership's influence on Egyptian public policy, outlines basic principles and methods of this influence, investigates the army's participation in the state transformation during the Arab Spring, and examines the policy of post-revolutionary military power in the country.

The paper sheds light on the military elite, as a significant interest group, which until 2011 had no

influence on the formation of the political agenda in Egypt. This study has confirmed that the Muslim Brotherhood's seizure of power in 2012 and the subsequent desire to quickly Islamize the country under the guise of democratic slogans forced the military to oppose not only Islamization but also the democratization of the country. After the revolution, the military became the only force that could keep control and rule the country, using undemocratic methods to secure its own regime and suppress opposition movements. Finally, Egypt's transformation is still ongoing, as the demands of the 2011 revolution for democratization and liberalization of socio-political life remain unfulfilled, and the current military rule is largely reminiscent of Hosni Mubarak's regime, which was overthrown during the Arab Spring.

Keywords: *Middle East, Egypt, "Muslim Brotherhood", political Islam, Islamism, army, military, democracy, authoritarianism, revolution, "Arab Spring".*

Армия как основная движущая сила трансформации Египта 2011-2013 гг.

Антоний Паламар, Национальный университет «Киево-Могилянская Академия»

После государственного переворота 2013 года, вследствие которого был сброшен демократически избранный президент Египта Мохаммеда Мурси, страну возглавил военный генерал Абдель Фаттах ас-Сиси. Восемь лет спустя он все ещё остается президентом, а египетский парламент принял решение о фактическом продлении его срока до 2030 года, упуская из виду революционные требования, которые побудили миллионы египтян прекратить 29-летнее правление Хосни Мубарака в январе 2011 года. Несмотря на надежды времен «арабской весны», Египет не просто прекратил демократический транзит, но начал двигаться к авторитаризму. Десятки тысяч граждан находятся в переполненных тюрьмах. Свобода слова, независимость СМИ и оппозиционные движения ущемляются во имя государственной стабильности. Пытки, неоправданные задержания, нападения со стороны полиции и смертные приговоры стали стратегическим инструментом в руках военного руководства Египта для борьбы с возможным усилением протестных движений.

В этой статье рассмотрено влияние военной верхушки на государственную политику Египта, раскрыты основные принципы и методы этого влияния, а также освещено участие армии в трансформации АРЕ в течение «арабской весны» и политику постреволюционной военной власти в стране.

Утверждается, что к 2011 году военная элита, будучи весомой группой интересов, не имела влияния на формирование политической повестки дня в Египте. Выяснено, что захват власти Братьями-мусульманами в 2012 году и дальнейшее стремление быстро исламизировать государство, используя демократические лозунги, заставили военных противодействовать не только исламизации, но и демократизации страны. Доказано, что после революции военные стали единственной силой, которая контролирует и направляет страну, использует недемократические методы для защиты собственного режима и подавления оппозиционных движений. Высказано мнение, что трансформация Египта до сих пор продолжается, поскольку требования революции 2011 года касательно демократизации и либерализации общественно-политической жизни остаются невыполненными, а современное военное правление в значительной мере напоминает режим Хосни Мубарака, которого свергли в ходе «арабской весны».

Ключевые слова: *Ближний Восток, Египет, «Братья-мусульмане», политический ислам, исламизм, армия, военные, демократия, авторитаризм, революция, «арабская весна»*

Вступ.

Постановка проблеми.

Аналізуючи історію Єгипту з часів його незалежності (1922 рік), з'ясовується, що армійська організованість була, є і найближчим часом залишиться єдиним стабілізуючим фактором

в країні. Сучасна єгипетська історія повна прикладів того, як армія ставала локомотивом змін в суспільстві, які здебільшого були спрямовані проти існуючої влади. Після подій 2013 року військові стали фактично єдиною силою, яка контролює і наставляє країну. Будучи важливим політичним еле-

ментом суспільної системи, вони безпосередньо брали і беруть участь у всіх соціальних процесах, об'єктивно впливають на вибір шляху розвитку держави, що яскраво підтвердилось в ході «арабської весни» та наступних подій в Єгипті.

Метою статті є проаналізувати вплив військової верхівки на державну політику Єгипту, розкрити основні принципи і методи цього впливу, а також висвітлити участь армії у трансформації АРЕ впродовж «арабської весни» та окреслити політику постреволюційної військової влади в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні темою впливу військової еліти на політику Єгипту в рамках дослідження «арабської весни» і постреволюційного режиму Абделя Фатахх ас-Сісі займалися Смирнова К.Є. (Smyrnova, 2015), Ясинська В.С. (Jasynsjka, 2011), Бовсунівський П.В. (Bovsunivskij, 2013), Петренко В.В., Разіцький В.Й. (Petrenko, 2014) та ін. Серед російських дослідників варто виділити праці Юрченка В.П. (Yurchenko, 2013), Ахмедова В.Л. (Akhmedov, 2004), Куделєва В.В. (Kudelev, 2011). На Заході дослідженням військових структур Єгипту займалися Зейнаб А.М. (Zeinab, 2018), Пачіелло М.К. (Paciello, 2011), Мартіні Д., Тейлор Д. (Martini, J., & Taylor, J., 2011) та ін..

Результати дослідження.

Становище єгипетської армії у другій половині ХХ століття. Починаючи з антимонархічної революції 1952 року, підготовленої в надрах єгипетської армії рухом «Вільні офіцери», незмінно вищі керівники країни - Мухаммед Нагіб, Гамаль Абдель Насер, Анвар Садат і Хосні Мубарак - були представниками і ставлениками військової верхівки.

За часів правління Насера, організований ним режим, багато в чому був військовим. Практично всі пости керівників провінцій і глав єгипетських дипломатичних місій займали представник армії або поліції (Akhmedov, 2004, р. 8). У цей період офіцерський корпус став місцем гуртування вихідців з різних соціальних груп населення. Зв'язані дисципліною, вони швидко набували рис особливої касты з усіма властивими їй атрибутами. Ця кастовість офіцерського складу єгипетської армії зберігається і досі. Вона багато в чому нівелює особливості, привиті офіцерам у військово-навчальних

зкладах різних країн, і забезпечується відносною компактністю проживання командного складу, функціонуванням закритих для інших установ в сфері охорони здоров'я, торгівлі та туризму (Kudelev, 2011, р. 192). Окрім цього, в консолідації військового складу велику роль зіграли і численні конфлікти з Ізраїлем у 1947-1949, 1967, 1973 рр.

Анвар Садат прийшов до влади після смерті Насера і направив Єгипет по західному шляху розвитку. Тим не менш, цей курс виявився вигідним лише невеликій частині еліти країни, що призвело до розколу не тільки в суспільстві, але й в армійському керівництві, яким скористалися «Брати-мусульмани», будучи тоді достатньо радикальною ісламістською силою.

Справа в тому, що після де-факто програної Жовтневої війни 1973 року, Садат різко змінив зовнішньополітичний курс Єгипту в бік зближення з США, досягнення мирного врегулювання з Ізраїлем та відходу від співпраці з СРСР. Результатом такої політики стало підписання 26 березня 1979 року мирного договору між АРЕ та Ізраїлем. А в якості «плати» за це, починаючи з 1980 року Єгипет, точніше його збройні сили, стали щорічно отримувати американську військову і економічну допомогу в обсязі близько \$ 2 млрд. (Kudelev, 2011, р. 194). Тим самим Садат знехтував міцними антиізраїльськими настроями в суспільстві на користь додаткового заробітку. Тому, побоюючись за життєздатність режиму і прагнучи не допустити в армії розвитку будь-яких небезпечних для нього угруповань, він постійно займався ротацією військового керівництва і прибирав з армії популярних і авторитетних генералів.

Проте Садат не побачив, що з початку 1970-х рр. в армійських колах приступили до активної роботи ісламісти. Їх ідеї користувалися певною популярністю серед частини курсантів військових коледжів і молодших офіцерів особливо в контексті послаблення антиізраїльської політики. В рядах військових з'явилися невеликі, але добре законспіровані організації релігійних екстремістів, які, як дуже швидко з'ясувалося, стали найбільш небезпечними для Садата, оскільки 6 жовтня 1981 року, в ході військового параду, він був убитий представниками саме такої групи військових-ісламістів (Yurchenko, 2013, pp. 216-217).

Після смерті Анвара Садата наступним очільником Єгипту став Хосні Мубарак. Він проаналізував всі помилки свого попередника, і з самого початку свого правління дотримувався лінії підтримки армії і опори на неї при одночасному очищенні її від ісламістів. Добре знайомий зі звичаями і традиціями військової верхівки, Мубарак, так само як і Садат, жорстко зупиняв будь-які спроби окремих генералів надмірно посилити власний вплив, продовживши практику регулярної ротації військових кадрів вищої ланки. Водночас, для забезпечення тотальної залежності армійської структури від правлячого режиму, Мубарак послідовно здійснював курс на деполітизацію збройних сил.

Закони Єгипту забороняли військово-службовцям займатися політичною діяльністю і брати участь в роботі політичних партій та організацій. Для того щоб відвернути офіцерів від політики, широко практикувалося їх залучення в економіку Єгипту. Влада надавала різноманітні економічні та правові пільги в разі, коли офіцер починав займатися підприємницькою діяльністю. В результаті до початку 90-х рр. XX століття військові переважали в підприємствах оборонного профілю, співпрацювали з іноземним капіталом в інших сферах, а через наступні два десятиліття почали контролювати, за різними неофіційними даними, від чверті до третини всієї економіки Єгипту (Kudelev, 2011, р. 195). Відтак в армії з'явилися інтереси в багатьох галузях, в тому числі в туризмі, в будівельному бізнесі, в меліорації. Багато інфраструктурних проєктів, зокрема, будівництво доріг, здійснюються в Єгипті за допомогою військових.

Участь військових у революційних подіях 2011-2013 рр. У кінці січня 2011 року Каїр та майже всю територію Єгипту охопили масові демонстрації. Єгипетське суспільство почало активно вимагати зміщення від влади авторитарного лідера Хосні Мубарака, покращення економічної ситуації та захисту прав пересічних громадян. В такій ситуації у єгипетських військових був вибір між тим, щоб захистити існуючий режим або ж стати на бік революції.

Протягом першого тижня заворушень світові ЗМІ інтенсивно публікували інформацію про тисячі затриманих, сотні поранених та десятки загиблих щоденно (Kingsley,

2011; Fahim, K., & El-Naggar, M., 2011). Масові зіткнення між демонстрантами та службами безпеки відбувались з використанням сльозогінного газу, резинових куль та навіть бойових патронів з обох сторін. Проте з 31 січня ситуація почала змінюватись. Того дня опозиційні сили закликали єгипетське суспільство взяти участь у мирній демонстрації під назвою «марш мільйонів» в Каїрі та Олександрії. На що військові забор'язались не застосовувати силу (Bbc.com, 2011). Після цього армія на деякий час фактично перестала втручатись в перебіг подій.

Вочевидь, найбільш аргументована позиція щодо цих подій полягає в тому, що армія сама хотіла прийти до влади. Саме тому вони вирішили не втручатись в конфлікт між режимом та опозицією. Як зауважив в зв'язку з цим політолог із Центру стратегічних досліджень «Аль-Ахрам» Імад Гад, «Армія не хотіла справляти враження, що вона має намір втрутитися в події. Вона очікувала, щоб її про це попросили, щоб постати в образі рятівника» (Maannews.com, 2011).

Підтвердженням цих слів також слугувала політика Хосні Мубарака щодо деполітизації армійської верхівки. Військові, контролюючи не тільки всі силові структури, але й значну частину економіки, жодним чином не впливали на політичний курс держави. Офіцерський корпус добре розумів, що незважаючи на те, що Мубарак був вихідцем саме з військової еліти, він створив в Єгипті систему, яка захищала тільки себе, використовуючи армію лише як механізм реалізації власних інтересів. Надання військовим великих економічних преференцій лише розпалило у них бажання отримати більше, що і зіграло з режимом Мубарака злий жарт.

У цьому контексті важливим є той факт, що в таких країнах, як Єгипет і Лівія, протестам передувало посилення суперечок про спадкування влади. Спроби Мубарака зробити свого сина Гамала спадкоємцем престолу викликали невдоволення у різних частинах єгипетської структури влади, і особливо серед військових (Gvosdev, 2012). Саме відмова частини владної структури підтримати президента у скрутний для нього час спричинила швидку перемогу революції. І вже через 2 тижні після початку протестів, 11 лютого 2011 року, Хосні Мубарак подав у відставку (Aljazeera.com, 2011), а влада в

Єгипті перейшла військовим (Вищій раді Збройних сил (ВРЗС)) на чолі з маршалом Хусейном Тантаві (Даоц, 2011), який став фактичним керівником держави.

Незважаючи на те, що в офіційних заявах не згадували про роль армії в цих подіях, деякі спостерігачі стверджували, що в Єгипті відбувся саме військовий переворот. Зокрема, кореспондент інформаційного агентства «BBC» в Каїрі, Джон Лейн тоді повідомляв: «протестуючі протягом останніх 18 днів вимагали приходу до влади нового цивільного уряду, а не військового». Крім того, передача керівництва країною людям в погонах суперечить єгипетської конституції: «відповідно до основного закону Єгипту, в подібному випадку влада повинна перейти до спікера парламенту, а не до генералів». Все, що відбулося, за словами журналіста, дуже нагадує військовий переворот (Bbc.co.uk, 2011).

Після відсторонення Мубарака армія безпосередньо почала керувати державою. Вперше з часів незалежності вони отримали абсолютну владу в Єгипті, що не могло влаштувати ні світські опозиційні сили, ні ісламістів. Тому правління військових у 2011 році характеризувалось численними маршами та протестами різної інтенсивності, котрі час від часу переростали в масові сутички з силами безпеки, через що ситуація в Єгипті залишалася не стабільною, а економіка держави зазнавала серйозних втрат. В цілому, вимоги протестуючих зводилися до швидкого проведення реформ та якнайшвидшій передачі влади новому парламенту та президенту.

Проте швидкої передачі влади та, відповідно, стабілізації ситуації не відбулось і серед причин цього яскраво виділяються наступні. По-перше, військові, отримавши повноту влади в державі, не поспішали її віддавати. Вони використовували час на власну користь, популяризуючи лояльні до них партії на майбутніх парламентських виборах, а також гальмували процес прийняття рішень, використовуючи свій вплив на судову систему. По-друге, сили, які приймали участь в повстаннях січня-лютого 2011 року представляли широкий спектр верств населення. Стрижнем революції була світська молодь, яка вимагала радикальних реформ в державі, і, відповідно, формувала окрему групу. Вона уже сама по собі була роздробленою, оскільки погляди на майбутнє дер-

жави у її представників були доволі різними. До революційних сил входили ісламісти, серед яких виділяють «Братів-мусульман», що формували їх помірковане крило, а також більш радикальних салафітів, які створили власну партію «Аль-Нур». Отримати більшість в парламенті прагнули ще ліберально-демократичні сили на чолі з партією «Аль-Вафд», номенклатура старого режиму Мубарака, військова еліта та різного роду соціалістичні сили. І кожна з цих груп мала власні інтереси та міцне бажання зайняти ключове місце у формуванні політичного порядку денного в Єгипті.

З початку 2012 року армія все ж почала поступилася керівними посадами. В січні ВРЗС передала частину власних повноважень, точніше законодавчу владу новоствореному парламенту. Як і пророкували численні видання, бурхливий політичний перехід в Єгипті привів до скликання парламенту, де значну частину місць зайняли ісламісти, ускладнивши таким чином завдання правлячої військової еліти, яка намагалася втримати владу в своїх руках. Ця подія підтвердила здатність історії повторюватись, і так само, як після Липневої (антимонархічної) революції 1952-го року, військові знову отримали на політичній арені потужну ісламістську силу, яку не можливо було усунути силовими методами.

Результати парламентських та президентських виборів 2012 року свідчили, що єгипетське суспільство зробило вибір на користь ісламістів і цьому були свої причини. Міцні позиції «Братів-мусульман» в різних сферах життя - і в муніципальному соціальному забезпеченні, і в підприємництві - зміцнювали в людях надію, що вони стануть позитивною силою в Єгипті. Представники «Партії свободи і справедливості» («Брати-мусульмани») у своїх заявах стверджували, що вони «готові до демократії, і цей парламент буде працювати так, щоб переважувати країну на користь всіх єгиптян» (Rashidi, 2012). Вони розуміли, що у них не буде шансів на успіх, окрім як діяти помірковано і стратегічно. Проблеми освіти, економіка, зростання інфляції досягли критичної напруги і вирішувати їх потрібно було негайно. Тому, в ході передвиборної кампанії і на численних прес-конференціях керівники «Братів-мусульман» виступали саме з помір-

них позицій, що допомогло їм заручитись підтримкою не тільки лібералів і світських груп, але й більшої частини єгиптян.

Таким чином у 2012 році стало зрозуміло, що іслам все ще залишається найбільш ефективною формою консенсусу в мусульманських країнах, здатної мобілізувати широкі маси і вплинути на розміщення сил на політичній арені. Незважаючи на те, що арабські держави виробили механізм стримування ісламістів, споруджуючи бар'єри для їх легального участі в політичних перегонах, ці рухи, активно займаючись благодійністю, продовжували користуватись народною підтримкою. У випадку з Єгиптом, де після повалення авторитарного режиму велика частина населення перебувала у складному фінансовому становищі, саме матеріальна допомога знедоленим верствам населення стала основною причиною популярності руху «Брати-мусульмани».

Насправді ніхто не хотів, щоб ісламісти здобули верх над світськими реформаторами оскільки стрижнем революційних сил була освічена безробітна демократична молодь. Проте, як показав єгипетський досвід, кращий спосіб впоратися з ісламістами - це покласти на них відповідальність за управління країною.

Два роки правління «Братів-мусульман» виявилися найгіршим періодом в історії країни. Рівень особистої безпеки громадян зійшов нанівець. Очевидна відсутність політичного досвіду не дозволяла «Братам» вчасно і правильно реагувати на нові виклики. Свою роль відіграв економічний і соціальний провал, який на початку 2013 року відчувався сильніше, оскільки єгиптяни очікували помітного поліпшення їх становища в результаті зміни режиму. Важка економічна ситуація в країні відображала хаос в політичній системі, свідчила про повну відсутність у «Братів-мусульман» економічної програми та управлінських навичок, а також проявила слабкість ісламістського лідера. «Брати» не показали, що знають секрет того, як примирити релігійний консерватизм із сучасною економічною структурою. В результаті погляди єгиптян знову звернулися до армії, найбільш досвідченої та потужної владної структури в Єгипті. Вочевидь, це був єдиний логічний вихід з кризової ситуації, оскільки крім ісламістів жодної альтер-

нативної сили, яка могла б конкурувати з армією, в країні просто не було.

Незважаючи на прихід до влади «Братів-мусульман» у 2011-2012 рр., армія насправді ніколи не випускала з рук реальні керуючі важелі країни. Каста вищих військових чинів продовжувала контролювати цілі галузі економіки завдяки іноземній допомозі, якою ще свого часу президент Мубарак щедро ділився з нею в обмін на вірність. Після революції ця каста нікуди не зникла, а її вплив залишався таким, що в кінцевому результаті призвів до зіткнень між генералами та політичними лідерами Єгипту.

Пріоритет військових у Єгипті – збереження своєї особливої ролі, своїх економічних привілеїв та влади над силовими відомствами. Все це, пише «Економіст», нагадує дії турецьких генералів в 1990-х роках, коли вони перешкодили роботі демократично обраного уряду ісламістів і силовими методами продовжували позиціонувати себе в якості гарантів світського ладу (Yakovenko, 2012).

Саме прагнення захистити свої економічні інтереси підштовхнуло армію до домовленості з опозицією в січні 2011 року. Армія матеріально вельми зацікавлена в стабільному і поступальному розвитку країни, а протести проти Мурсі і його нездатність проводити будь-які реформи ставали дедалі серйознішими загрозами для бізнесу. Це і підштовхнуло військових до рішучих дій. Тоді, на думку оглядачів, генерали усвідомили, що вимогу населення взяти участь в управлінні країною не можна було більше ігнорувати (Knipp, K., & Gurkov, A., 2013).

Гучне зміщення маршала Тантаві в серпні 2012 року могло створити враження, що Мохаммеду Мурсі вдалося позбутися контролю військових подібно до того, що зробив в Туреччині Реджеп Ердоган в 2000-х роках. Насправді ж сміливий вчинок Мурсі навпаки дозволив армії здійснити тимчасовий відступ і ввести в верховне командування нове покоління 50-річних генералів, першим представником яких став Абдель-Фатах ас-Сісі. Як зазначає російський арабіст, Білан В.: «Після серпневого «ляпаса» єгипетські військові, судячи з усього, обрали правильну тактику. Вони не пішли на прямий конфлікт з «Братами-мусульманами» і з президентом держави, а зачалися і терпляче чекали своєї години» (Bilan, 2013).

З початку 2013 року в Єгипті відбулася консолідація світської опозиції, як реакція на внесення змін до основного закону держави, ціллю яких було повернення країни в лоно шариату (Kro1, 2013). Окрім того, до опозиційних сил приєдналась частина радикальних ісламістів, які, незважаючи на отримання 25% підтримки на попередніх парламентських виборах, були практично не представлені у владних структурах Єгипту. Нова хвиля масових демонстрації проти ісламістського режиму з різною інтенсивністю тривала практично пів року, аж коли 3-го липня міністр оборони Абдель Фатах ас-Сісі повідомив у телезверненні про відсторонення Мохаммеда Мурсі від влади в Єгипті (Aljazeera.com, 2013).

Постреволюційна політика військового керівництва в Єгипті. Ще у серпні 2012 року, після зміщення маршала Тантаві, Мухаммед Мурсі особисто призначив Абдель Фаттаха ас-Сісі головою Верховної ради збройних сил, головнокомандувачем збройних сил, міністром оборони і військової промисловості країни (Mei.edu, 2014). Таким чином, «Брати-мусульмани», як не парадоксально, не позбулися військових, а навпаки відкрили шлях тим, хто повалив їх в липні 2013 року, а пізніше влаштовував репресії проти їхніх прихильників.

Сам ас-Сісі очевидно був «продуктом» старого режиму Мубарака. Ще з часів Насера кожен єгипетський лідер знаходив і просував свого наступника, який у свою чергу повинен був бути лояльним до політики попередника. Так було з Садатом, Мубаракком, Тантаві. Так само відбулося і з ас-Сісі, який свого часу займав посаду заступника керівника військової розвідки, організації, що несе основну відповідальність за контроль над офіцерським корпусом. Саме з цієї посади фельдмаршал Хусейн Тантаві відібрав його до Вищої ради Збройних сил, яку сам очолював після того, як погодився на повалення режиму Мубарака в 2011 році (Springborg, 2014).

Так само, як у часи зміщення Мубарака, армія подібним чином вирішила діяти і у ситуації з «Братами-мусульманами». Вони дочекалися слушного моменту, коли протести проти діючого режиму спричинили кризу легітимності влади, і одразу ж взяли контроль над ситуацією у свої руки. Аналогічно

подіям 2011 року військові змусили широкі верстви населення знову попросити їх взяти владу в свої руки, але цього разу Абдель Фатах ас-Сісі уже не збирався її нікому передавати.

Його шлях можна розділити на кілька етапів. Він змістив Мухаммеда Мурсі, затримав тисячі його прихильників. Обезголював «Братів-мусульман», відправивши за ґрати всіх лідерів. Заморозив їх активи і розформував структури, а потім і зовсім вніс «Братів» до списку терористичних організацій. І щоб показати жорсткість своєї позиції, підписав смертні вироки тим, хто міг розпалити протестний дух. Каїр і багато інших міст країни були очищені від ісламістів найжорстокішими методами. Однак політично активні єгиптяни так само як і міжнародна спільнота не тільки не засудили міністра оборони, але і перейнялися до нього ширим розташуванням.

У 2014 році, ас-Сісі ініціював зміни до конституції, які в ході референдуму підтримали 98.1% населення (Ahram.org.eg, 2014). У преамбулі нової версії основного закону армія названа «стовпом» єгипетської держави. Там же зазначається її провідна роль у звільненні Єгипту від колоніальної залежності. Особливо в преамбулі наголошується на існуванні «міцного зв'язку» між єгипетським народом і армією, на яку покладено відповідальність за захист батьківщини. Підкреслюється, що в ході революції 2011 року армія встала на сторону демонстрантів, захистила «волевиявлення народу» і забезпечила мирний характер передачі влади в країні (Egypt's Constitution of 2014, pp. 10-11). Стаття 204 конституції захищає членів військових та розвідувальних служб від цивільного нагляду, надаючи військовим судам «виключне» право розглядати справи щодо злочинів, скоєних під час виконання службових обов'язків (Egypt's Constitution of 2014, p. 51). Конституція 2014 року також дозволила розглядати громадські справи у військових судах за доволі широкого кола обставин, а уряд ас-Сісі прагнув ще більше розширити сферу застосування таких судів. Наслідком цього стало те, що тільки між 2014 і 2016 рр. у військових судах було винесено рішення щодо 7 400 цивільних жителів (Refworld.org, 2016).

Після приходу до влади ас-Сісі повернув-

ся до проведення політики часів Насера. У вересні 2016 року Президент призначив колишнього міністра транспорту та экс-військового, Атефа Абдель Хаміда губернатором Каїру. Поряд з ним відбулось призначення ще 5-ти нових губернаторів з військовим минулим. Це означало, що з 27 очільників мухаваз (основна адміністративно-територіальна одиниця Єгипту) лише у 8-х не було в минулому стосунків з військовими структурами (Reuters.com, 2016).

Водночас, 3 2016 року військові отримали право контролювати роботи у сфері транспортування та видобутку нафти і газу на території Єгипту. Їм належать акції великих державних енергетичних компаній, а також фірми, що займаються ремонтом і обслуговуванням електростанцій. У сфері Міністерства оборони перебуває розвиток вітряної та сонячної енергії, а також ядерної енергетики. Саме військові керували грандіозним проектом з поглиблення і розширення Суецького каналу. Вони ж фактично відповідають за розвиток спеціальної економічної зони, де повинен бути створений міжнародний логістичний хаб і великий промисловий центр (Strel'czova, 2016, p. 61).

Такий курс держави очевидно не міг влаштовувати світські ліберальні сили. У 2016 році одне з опитувань показало, що популярність президента ас-Сісі знизилася на 14% (Baseera.com.eg, 2016). Єгипетський центр економічних та соціальних прав підрахував, що лише в 2016 році по всьому Єгипту відбулося 1736 соціальних, економічних та трудових протестів (Madamasr.com, 2016). У квітні 2016 року після рішення уряду про передачу двох єгипетських островів Червоного моря Саудівській Аравії, в Єгипті відбулися найбільші демонстрації з моменту вступу президента ас-Сісі на посаду. Протести продемонстрували дедалі більше невдоволення президентом. Багато хто звинуватив його у продажі суверенної території в обмін на мільярди доларів Саудівської допомоги (Hamdy, N., & Mourad, M., 2017).

Проте це не завдало серйозного удару по рейтингу військових. У 2018 році ас-Сісі був переобраний на другий термін (Davison, J., & Tolba, A., 2018), а вже у 2019 році він ініціював це один конституційний референдум в результаті якого президентські повноваження стали ще ширшими, а термін перебування

ас-Сісі на посаді де-факто продовжився до 2030 року (Hood, 2019).

В даний час ніщо не заважає військовим на чолі з Абделем Фаттах ас-Сісі направляти країну до ще більш авторитарної системи. Армійське керівництво зараз неофіційно контролює роботу всіх міністерств і відомств, що фактично призвело до формування паралельної структури влади. За словами єгипетських бізнесменів, жоден проект не може бути реалізований, поки не отримає схвалення куратора від збройних сил (Strel'czova, 2016, p. 58). Про вагому роль генералітету свідчить і той факт, що ВРЗС, яка раніше вважалась надзвичайним органом управління, тепер перетворилася в постійну структуру. Абдель Фаттах ас-Сісі робить ставку на армію і, незважаючи на економічну кризу, не шкодує коштів на її модернізацію і переозброєння, щоб переконати офіцерський корпус в непорушності позицій збройних сил, оскільки в кризових ситуаціях Президент спирається саме на них.

Висновки.

Події останніх двох десятиліть свідчать про те, що обличчя військового керівництва змінюються, але сама система перебуває у статичному стані. Військова дисципліна тут відіграє чи не найважливішу роль. Абсолютна субординація, раціональність, витримка та холонокровність є основними характеристиками режиму ас-Сісі, який перебуває зараз при владі в Єгипті.

Зрозуміло, що АРЄ далеко не демократична держава. Західні ідеалісти досі продовжують піддавати гострій критиці армію, яка усунула цивільну владу і знову встала біля керма держави. Але більшість єгиптян розуміли, що іншого виходу не було. Близький Схід поважає сильних. Тут, якщо вже заявив про свої диктаторські претензії, то цим шляхом потрібно йти до кінця, бо найменший прояв слабкості як правило супроводжується прикрими наслідками, а приклад з відстороненням від влади Мухаммеда Мурсі яскраве тому підтвердження.

Єгипетські події 2013-2014 рр. беззаперечно вказують на те, що військові завжди скористаються своїм впливом на економічні та дипломатичні кола, щоб не дозволити жодній іншій силі дістати в свої руки реальну владу. Точно так само вони можуть виступити проти кожного уряду, якщо він

прийдеться їм не до смаку. Зараз можемо стверджувати, що єгипетська армія не дозволить цивільним взяти на себе вирішення оборонних та військових питань.

До сьогодні найбільшим досягненням єгипетських подій останнього десятиліття стало зміцнення загальних страхів народу про те, що він - нерегульований і потребує сильного лідера, який візьме його під контроль. Це не новий Єгипет, повний людей, які підтримують ідею колективних змін і йдуть разом до нового майбутнього. Це Єгипет який досі працює за старою тиранічною схемою, і зараз лише армія рятує його від повного колапсу.

Подальша траєкторія руху Єгипту багато в чому визначатиме долю «арабської весни». В силу своєї демографії та культурної ваги Єгипет має великий вплив на весь арабський світ. Якщо цій країні якось вдасться зміцнити хоча б наполовину ліберальну демократію, це чинитиме вплив на демократизацію решти ісламського світу; але якщо Єгипет стане на шлях авторитарного армійського правління, це явно буде мати жакливі наслідки для сусідніх держав, які починають робити перші неспівимілі кроки до електоральної демократії та представницької системи влади.

REFERENCES

- 1,736 social, economic and labor protests across Egypt in 2016: ECESR. (2016). *Mada Masr*. Retrieved from <https://www.madamasr.com/en/2016/12/26/news/u/1736-social-economic-and-labor-protests-across-egypt-in-2016-ecesar/>.
- Akhmedov, V. L. (2004). *Oficerstvo v obshchestvenno-politicheskoy zhizni stran Blizhneyu Vostoka [Officership in the socio-political life of the Middle East]*. Moskva: Institut izucheniya Izrailya i blizhnego Vostoka [in Russian].
- Bilan, V. N. (2013). *Vzlet i padenie prezidenta ARE M.Mursi [The rise and fall of the President of the Arab Republic of Egypt M.Mursi]*. Institut Blizhnego Vostoka. Retrieved from <http://www.iimes.ru/?p=17860>.
- Bovsunivskyj, P. V. (2013). Prychyny vstanovlennja ta povallennja politychnoji vlady "Brativ-musuljman" v Arabskij Respublici Jeghypt [The reasons for the establishment and overthrow of the political power of the "Muslim Brotherhood" in the Arab Republic of Egypt]. *Zovnishni spravy*, 10, 38–41.
- Daou, M. (2011). How the Egyptian army finally abandoned Mubarak. *France24*. Retrieved from <https://www.france24.com/en/20110415-egypt-mubarak-arrest-how-egyptian-army-finally-abandoned-former-president>.
- Davison, J., & Tolba, A. (2018). Egypt's Sisi wins 97 percent in election with no real opposition. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-egypt-election-result-idUSKCN1H916A>.
- Egypt crisis: President Hosni Mubarak resigns as leader. (2011). *BBC News*. Retrieved from <http://www.bbc.co.uk/news/mobile/world-middle-east-12433045>.
- Egypt names six provincial governors, mostly ex-generals. (2016). *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-egypt-governors-idUSKCN11D285>.
- Egypt protests: Army rules out the use of force. (2011). *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-12330169>.
- Egypt: 7,400 Civilians Tried In Military Courts. (2016). *Human Rights Watch*. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/57230c6f4.html>.
- Egypt's army holds the key but plays the sphinx. (2011). *Ma'an News Agency*. Retrieved from <http://www.maannews.com/Content.aspx?id=357021>.
- Egypt's Constitution of 2014. (2020). *Constituteproject*. Retrieved from https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf.
- Fahim, K., & El-Naggar, M. (2011). Violent Clashes Mark Protests Against Mubarak's Rule. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2011/01/26/world/middleeast/26egypt.html>.
- Gvosdev, N. (2012). The Realist Prism: Tracing the Roots of the Arab Spring. *World Politics Review*. Retrieved from <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/12290/the-realist-prism-tracing-the-roots-of-the-arab-spring>.
- Hamdy, N., & Mourad, M. (2017). Egypt's parliament approves Red Sea islands transfer to Saudi Arabia. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-egypt-saudi-islands-idUSKBN1951G4>.
- Hood, L. (2019). Egypt: hopes for democratic future die as al-Sisi marches country towards dictatorship – with parliament's blessing. *The Conversation*. Retrieved from <https://theconversation.com/egypt-hopes-for-democratic-future-die-as-al-sisi-marches-country-towards-dictatorship-with-parliaments-blessing-113491>.
- Hosni Mubarak resigns as president. (2011). *Aljazeera*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/02/201121125158705862.html>.
- Jasynsjka, V. S. (2011). Rolj nacionalnykh armij u politychnykh revolucijakh na arabskomu skhodi [The role of national armies in political revolutions in the Arab East]. *Visnyk Nacionaljnogho universytetu oborony Ukrainy*, 3, 231–236 [in Ukrainian].
- Kingsley, P. (2011). Egyptian police 'killed almost 900 protesters in 2011 in Cairo'. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2013/mar/14/egypt-leaked-report-blames-police-900-deaths-2011>.
- Knipp, K. & Gurkov, A. (2013). Islamist Mursi meshal biznesu egipetskikh voenny'kh [Islamist Mursi interfered with the business of the Egyptian military]. *Deutsche Welle*. Retrieved from <http://www.dw.de/islamist-mursi-meshal-biznesu-egipetskikh-voenny'kh/a-1692991>.
- www.grani.org.ua

- Krol, A. A. (2013). *Egipet: sily, protivostoyashhie prezidentu M. Mursi [Egypt: Forces Opposing President M. Morsi]*. Institut Blizhnego Vostoka. Retrieved from <http://www.iimes.ru/?p=16722>.
- Kudelev, V. V. (2011). *Mir czveta khaki. Vooruzhenny'e sily v sisteme gosudarstvennoj vlasti [Khaki world. Armed forces in the system of state power]*. Moskva: Czentr analiza strategij i tekhnologij [in Russian].
- Martini, J., & Taylor, J. (2011). Commanding Democracy in Egypt: The Military's Attempt to Manage the Future. *Foreign Affairs*, 90 (5), 127–137.
- Paciello, M. (2011). *The Challenges of State Sustainability in the Mediterranean*. Istituto Affari Internazionali (IAI). Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/resrep09864.8>.
- Petrenko, V. V. (2014). Osoblyvosti pravlinnja "Brativ-musuljman" v Jeghypti ta prychny jikhnoji porazky [Features of the rule of the "Muslim Brotherhood" in Egypt and the reasons for their defeat]. *Visnyk Kyjivskogo nacionaljnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filozofija. Politologija*, 2, 46–49 [in Ukrainian].
- President Morsi overthrown in Egypt. (2013). *Aljazeera*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/07/20137319828176718.html>.
- Rashidi, Y. (2012). Pro et Contra Egipet na krayu [Pro et Contra Egypt on the edge]. Carnegie. Retrieved from https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_54_116-124.pdf.
- SCAF and the Muslim Brotherhood. Middle East. Retrieved from <https://www.mei.edu/publications/scaf-and-muslim-brotherhood>.
- Smyrnova, K. Je. (2015). Trajektoriji rezhyminykh transformacij v Tunisi ta Jeghypti u "postrevoljucijnyj" period (2011–2014) [Trajectories of regime transformations in Tunisia and Egypt in the "post-revolutionary" period (2011–2014)]. *Politologichnyj visnyk*, 78, 499–509.
- Springborg, R. (2014). Abdul Fattah al-Sisi: New face of Egypt's old guard. *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26188023>.
- Strel'czova, D. V. (2016). *Armii na sovremennom Vostoke: Nauchnoe izdanie [Armies in the modern East]*. Moskva: Izdatel'stvo «Aspekt Press» [in Russian].
- Table: Official results of Egypt's 2014 constitutional referendum. (2014). *Ahram*. Retrieved from <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/155/91957/Egypt/Constitution-/Table-Official-results-of-Egypt's-constitutional-r.aspx>.
- The performance of President al-Sisi after 28 months in office. (2016). *Baseera*. Retrieved from <http://baseera.com.eg/EN/RecentPolls2.aspx?ID=125>.
- Yakovenko, N. (2012). Egipet: chem grozit neopredelennost' [Egypt: what is the risk of uncertainty?]. *Inosmi*. Retrieved from <http://inosmi.ru/world/20120625/194056331.html#ixzz3C3ZYjJxL> [in Russian].
- Yurchenko, V. P. (2013). *Egipet: problemy naczional'noj bezopasnosti (1952–2002 gg.) [Egypt: problems of national security]*. Moskva [in Russian].
- Zeinab, A. (2018). *Militarizing the Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt*. New York: Columbia University Press.

Паламар Антоній

Аспірант

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Email: Tarlandash@gmail.com

Palamar Antonii

Postgraduate Student

National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID: 0000-0003-4927-8241

Цитування: Паламар, А. (2020). Армія як основна рушійна сила трансформації Єгипту в 2011–2013 рр. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 41–50. doi: 10.15421/1720100

Citation: Sulym, B. (2020). Armiiia yak osnovna rushiina syla transformatsii Yehyptu v 2011–2013 rr. [The army as the main driving force of Egypt's transformation in 2011–2013]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 41–50. doi: 10.15421/1720100

Стаття надійшла / Article arrived: 25.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 16.11.2020

Соціологія

DOI: 10.15421/1720101

УДК: 355:316.35

Криза маскулінності та здоров'я військовослужбовців-чоловіків

Юрій Калагін, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

У статті розглядаються проблеми збереження здоров'я чоловіків-військовослужбовців у контексті реалізації гендерних стереотипів. Автор наводить результати соціологічного дослідження, що було проведене у лабораторії прикладних соціологічних досліджень кафедри соціології та політології НТУ «ХПІ» у 2020 році. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю забезпечення людськими ресурсами військових формувань, які шостий рік захищають суверенітет та територіальну цілісність України. Особовий склад військових формувань в Україні комплектується переважно чоловіками, тому вкрай важливе підтримка та збереження здоров'я чоловіків. Проблема полягає в тому, що ідеологія маскулінності, пануюча у соціумі, часто спонукає чоловіків обирати стратегію особистісної поведінки, небезпечну для особистого здоров'я. Науковці світу у середині ХХ століття звернули увагу громадськості на питання здоров'я чоловіків як на серйозну соціальну проблему сучасності. Пізніше вже чоловічі студії у США зосередили увагу на дослідженні наслідків реалізації маскулінної ідеології для чоловічого здоров'я. Вітчизняні науковці досліджували окремі аспекти впливу маскулінної ідеології, але подібні дослідження у контексті соціального забезпечення військових формувань України початку ХХІ століття не проводилися. Автор досліджує вплив на поведінку чоловіків таких стереотипів, як «чоловіки не плачуть», «чоловіки повинні бути сильними», «чоловік – годувальник родини» та доводить, що вони мають негативні ефекти. Результати дослідження показали, що ідеологія маскулінності формує стереотипи, що можуть негативно вплинути на здоров'я чоловіків. Намагання чоловіків, які не мають відповідних ресурсів, наслідувати стереотипи маскулінної ідеології призводять до негативних наслідків. Тому, на думку автора, сьогодні необхідно формування більш критичного ставлення до звичних стереотипів про «справжнього чоловіка».

Ключові слова: Збройні Сили України, військові формування України, військовослужбовці-чоловіки, ідеологія маскулінності, гендерні стереотипи, здоров'я чоловіків

Crisis of masculinity and health of male servicemen

Yurii Kalagin, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

The article looks at the problems of preserving social health and individuality in the context of realizing gender stereotypes. The author suggests the results of social research, which was conducted at the laboratory of applied social research of the department of social science and political science of NTU "KhPI" in 2020. Relevance is stipulated by the need to protect human resources in all forms, so that the shosty riches protect sovereignty and territoriality of Ukraine. The personnel of military formations in Ukraine is composed mainly of men, so it is extremely important to support and preserve the health of men. The problem lies in the fact that social media ideology is often panicky, often sponing people to take away the strategy of special behaviors is not a problem for social health. At the middle of the twentieth century, science at large turned out to be a huge respect for the nutrition of healthy's health and social problems of complicity. In fact, even more than one studio in the United States has earned respect for up to date realization of masculine and ideological ideas for individual health. Вітчизняні науковці долуджудували вкмі Aspects of the flood of masculine ideology, ale better understanding of the context of the social protection of the form of Ukraine in Ukraine on the cob of the 21st table was not carried out. The author has added to the behavior of those stereotypes such as

“do not cry”, “say that you are strong but strong”, “say that you’re the mother of the year of birth” to bring back the negative effects. The results of the previous show showed that ideological masculine form stereotypes, which can be negatively attributed to a healthy person. Namaganiya cholikiv, so as not to have more than one resource, follow stereotypes of masculine and ideological ideas to negative insights. That, to the author’s thought, is necessary to formulate more critical criticism to sound stereotypes about the “reference person”.

Keywords: *Armed Forces of Ukraine, military formations of Ukraine, military men, ideology of masculinity, gender stereotypes, men's health*

Кризис маскулинности и здоровье военнослужащих-мужчин

Юрий Калагин, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт»

В статье рассматриваются проблемы сохранения социального здоровья мужчин-военнослужащих в контексте реализации гендерных стереотипов. Автор приводит результаты социологического исследования, проведенного в лаборатории прикладных социологических исследований кафедры социологии и политологии НТУ «ХПИ» в 2020 году. Актуальность исследования обусловлена необходимостью обеспечения человеческими ресурсами военных формирований, которые шестой год защищают суверенитет и территориальную целостность Украины. Личный состав военных формирований в Украине комплектуется преимущественно мужчинами, поэтому крайне важна поддержка и сохранение здоровья мужчин. Проблема заключается в том, что господствующая в социуме идеология маскулинности, часто побуждает мужчин выбирать стратегию личностного поведения, опасную для социального здоровья. Ученые мира в середине XX века обратили внимание общественности на вопросы здоровья мужчин как на серьезную социальную проблему современности. Позже уже мужские студии в США сосредоточили внимание на исследовании последствий реализации маскулинной идеологии для мужского здоровья. Отечественные ученые исследовали отдельные аспекты влияния маскулинной идеологии, но подобные исследования в контексте социального обеспечения военных формирований Украины начала XXI века не проводились. Автор исследует влияние на поведение мужчин таких стереотипов, как «мужчины не плачут», «мужчины должны быть сильными», «мужчина – добытчик семьи» и доказывает, что они имеют негативные эффекты. Результаты исследования показали, что идеология маскулинности формирует стереотипы, которые могут негативно повлиять на здоровье мужчин. Попытки мужчин, которые не имеют соответствующих ресурсов, следовать стереотипам маскулинной идеологии приводят к негативным последствиям. Поэтому, по мнению автора, сегодня необходимо формирование более критического отношения к привычным стереотипам о «настоящем мужчине».

Ключевые слова: *Вооруженные Силы Украины, военные формирования Украины, военнослужащие-мужчины, идеология маскулинности, гендерные стереотипы, здоровье мужчин*

Постановка проблеми.

Шостий рік на сході України триває війна, яка кожного дня потребує величезних матеріальних, технічних, фінансових, інформаційних, але головне – людських ресурсів. Здійснюється постійна ротація особового складу частин та підрозділів, що виконують завдання у зоні проведення ООС. Сьогодні переважна більшість особового складу військових частин і підрозділів – чоловіки. Рівень боєздатності частин і підрозділів, готовність захищати ін-

тереси та територіальну цілісність України більшою мірою визначається станом здоров’я чоловіків. На жаль, тут ми маємо проблеми. В Україні дуже висока смертність чоловіків у працездатному віці, тривалість життя чоловіків – 67 років (на 10 років менша, ніж жінок). Стан соціального здоров’я чоловіків та особливо чоловіків-військовослужбовців викликає турботу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема здоров’я для чоловіків виникла давно. Науковці світу почали говорити

про чоловіче здоров'я, як серйозну соціальну проблему, у середині XX століття. Практично, із самого початку у діяльності феміністичних рухів була обґрунтована теза про те, що не тільки жінки, а чоловіки також страждають від гендерних ролей та стереотипів.

У 70-х минулого століття у західних країнах, зокрема у США, починають свою діяльність так звані чоловічі студії (або англійською *men's studies*). Найвідомішими дослідниками, які працювали у напрямку чоловічих студій, є: Майкл Кіммел, Дональд Бел, Майкл Месснер, Джеф Херн (Бёрд, 2008, с. 25). Одним з напрямків дослідження вони обрали проблеми чоловіків у гендерному контексті. Чоловічі студії зосередили увагу, зокрема, на дослідженні наслідків реалізації маскуліної ідеології для чоловічого здоров'я. Аналіз результатів дослідження, проведених представниками студій, дозволив показати, що існує «плата за привілеї» для чоловіків. Для досягнення соціального статусу «справжнього чоловіка» необхідно докласти зусиль, довести оточуючим свою справжність, інколи це здійснюється шляхом ризикованої поведінки, ігноруванням норм самозбереження, техніки безпеки тощо. Результат такої поведінки: травматизм, хвороби чоловіків, депресія, стрес, алкогольна або наркозалежність та передчасна смерть. Чоловіки, які не досягли або не намагаються досягти соціального статусу «справжнього чоловіка», можуть бути відкинуті суспільством. Це є «плата за привілеї» для чоловіків.

Для позначення стереотипно чоловічих ролей вчені використовують термін «токсична маскуліність». Дослідник Браян Хейльман наголошує, що не кожен з чоловіків може бути фізично сильнішим, фізично домінувати над іншими, та й не всі цього хочуть. На чоловіка тиснуть вимоги чітких, жорстких стереотипів і це має досить негативні наслідки не тільки для чоловіків, а й для жінок також (Хейльман, 2020).

«Плата за привілеї» для чоловіків – один із основних атрибутів теорії гегемонної

маскуліності. Автором теорії гегемонної маскуліності є австралійський соціолог Р. Коннелл. Згідно з теорією в будь-якому суспільстві існує ієрархічний розподіл типів маскуліності. На вершині ієрархії знаходиться тип маскуліності, прийнятий більшістю у якості зразка для наслідування.

Американський дослідник Роберт Бреннан сформулював основні норми, дотримання яких приводить чоловіків на вершину маскуліної ієрархії: чоловік повинен уникати всього жіночого, чоловік повинен домагатися успіху і перемоги над іншими чоловіками, чоловік повинен бути сильним і не показувати слабкість; чоловік повинен бути «крутим» і не боятися насильства. На цій основі була створена Бреннанова шкала маскуліності (*The Brannon Masculinity Scale — BMS*) з 110 нормативних суджень, розрахованих на вимір традиційної маскуліності (Brannon, 1984; Кон, 2008). Майкл Кіммел у 2008 році запропонував наступну систему норм маскуліності: хлопчики не плачуть; краще бути безрозсудним, ніж сумним; приймай все як чоловік; розмір має значення; не зупиняйся, щоб уточнити напрям; пай-хлопчики приходять до фінішу останніми; все зашибісь; дружба важливіше баб (Kimmel, 2008).

Американський письменник Джон Елдрідж знайшов своє пояснення кризи батьківства і мужності в сучасному суспільстві. Елдрідж впевнений, що мірою того, як чоловік відповідає на виклики, що йому ставить доля, він поступово проходить ініціацію. Він також вивів теорію так званих стадій змужніння. Кожен чоловік повинен бути спочатку коханим сином, потім ковбоєм, згодом воїном, люблячим царем і, нарешті мудрецем (Gazeta.ua, 2020).

Подальший розвиток проблема маскуліності набула в роботах Дж. Херна, Д. Моргана, М. Кауфмана, Дж. Мессершмидта та інших (Иоффе, 2017).

На пострадянському просторі, активно досліджував проблеми соціального здоров'я

чоловіків соціолог, антрополог, філософ Ігор Кон (1928-2011). У рамках проекту «Чоловік, який змінюється у мінливому світі», він показав, що великий пласт негативу для чоловічого здоров'я зумовлений тим, що традиційна маскулінна ідеологія поєднує високі соціальні претензії на владу, статус, повагу із виправданням і поетизацією вочевидь нездорового, але натомість «чоловічого» стилю життя, зокрема пияцтва, паління, невинуватених ризиків (Кон, 2002).

Однією з перших спроб розпочати обговорення проблеми маскулінності на академічному рівні в Україні було видання посібнику Тетяни Бурейчак «Соціологія маскулінності» у 2011 році (Бурейчак, 2011). Дослідження культури маскулінності, у рамках якої визначаються та закріплюються пануючі ролі, моделі поведінки та ставлення чоловіків, було здійснено Українським центром соціальних реформ на замовлення UNFPA у 2018 році (Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок).

Тамара Марценюк – соціологиня та гендерна дослідниця, вивчає проблематику маскулінності та мілітаризму під час масових протестів в Україні протягом листопада 2013 – лютого 2014 років (Марценюк, 2015).

У той же час практично відсутні дослідження впливу ідеології маскулінності на поведінку чоловіків-українців після завершення масових протестів або після повернення із зони бойових дій на сході України.

Мета статті: висвітлити основні наслідки негативного впливу гендерних стереотипів гегемонії маскулінності на соціальне здоров'я чоловіків-військовослужбовців.

З метою отримання первинної соціологічної інформації був використаний контент-аналіз результатів теоретичних та емпіричних гендерних досліджень 2017–2019 років.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Результати першого в Україні комплексного дослідження щодо ставлення чоловіків

до гендерної рівності, ініційованим Фондом ООН у галузі народонаселення, показали, що в Україні існує стійка сукупність уявлень суспільства про те, що означає бути чоловіком, це так звана «чоловіча коробка». Вона містить набір якостей, якими має володіти чоловік, щоб відповідати відведений йому ролі в суспільстві (Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок, 2018). Розглянемо вміст «чоловічої коробки».

Тривалий час вважається, що справжнього чоловіка характеризує стриманість у прояві емоцій. «Чоловіки не плачуть» – доволі розповсюджений стереотип, якому намагаються слідувати чоловіки. Вони стримані у прояві почуттів, тримають під контролем або глибоко ховають від людського ока свої почуття. Результати дослідження свідчать, що практично половина чоловіків ніколи не звертаються по емоційну підтримку, коли відчувають себе засмученими або розгубленими. У такий час вони обирають шлях маскування, ховання, замовчування або придушення емоцій. Чоловіки приховують свої почуття і вдають, що не переймаються. І хоча це розповсюджена стратегія, у дійсності вона призводить до безлічі негативних наслідків: міжособистісні відносини мають стриманий, прохолодний характер, який проявляється в обмеженому спектрі емоцій, у чоловіка менше близьких відносин з оточуючими, як наслідок – менше соціальної підтримки і в загальному зменшується рівень задоволення особистим життям. Відомий факт, що емоційні переживання і почуття людини дуже тісно пов'язані з фізичним станом організму і хворобами, що вражають його. Постійне стримування чоловіком емоцій призводить до появи таких психосоматичних захворювань, як мігрень, перенапруження та хронічна втома.

Аналіз результатів дослідження особливостей посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців Збройних сил України, які брали участь в антитерористич-

ній операції/операції об'єднаних сил, показав, що стриманість у прояві емоцій – той фактор, що погіршує структурно-динамічні особливості протікання посттравматичного стресового розладу українських військових. Наприклад, канд. мед. наук Н. Данілевська, вказує, що «значну роль в ампліфікації та екзацербачії посттравматичного стресового розладу грає психологічна нездатність до абстерції — звільнення від негативних думок та відчуттів за рахунок їх вербалізації, «розділення» переживань із близькими або сторонніми особами» (Данілевська, 2018).

Таким чином, намагання чоловіків реалізувати особистісну поведінку на вимогу стереотипу «чоловіки не плачуть» може привести до негативного впливу на їх здоров'я.

Наступним стереотипом, що характеризує «справжнього чоловіка» є уява про те, що «чоловік завжди повинен бути сильним і хоробрим». Слабкість для сучасного чоловіка – табу, найбільший страх і не дозволена розкіш. Відповідна поведінка чоловіка передбачає демонстрацію особистої відваги, безстрашності, героїчних вчинків, навіть якщо в цей час чоловік відчуває страх. При виборі стратегії поведінки у житті перевага віддається стратегії перемоги, підкорення, знищення опонента. Культивується агресивність як одна із найважливіших рис сучасного чоловіка. Результати чисельних досліджень свідчать, що агресія є однією з п'яти рис, яка є складовою гендерного стереотипу чоловіка (ГО «Український інститут дослідження екстремізму», 2017).

ЗМІ часто сприяють поширенню стереотипу про завжди сильного та хороброго чоловіка у громадській думці. Вони дуже часто ідеалізують і навіть гіперболізують силу, хоробрість, мужність чоловіків, створюють та пропонують ідеальний образ чоловіка. Наприклад, зовсім недавно це були Джеймс Бонд, Джон Маклейн, Рембо тощо.

Саме такі рольові моделі пропонуються хлопчикам змалечку, що стимулюють агресивну поведінку відносно інших хлопчиків

та дівчат з метою заподіяти їм моральну або фізичну шкоду. Сьогодні особливо актуальною стає проблема булінгу. За результатами міжнародних досліджень, Україна увійшла до ТОП-10 країн із поширеною дитячою агресією у школах. Жертвами при цьому є здебільшого хлопчики від 11 до 15 років. Для активізації боротьби з булінгом 19 січня 2019 року був прийнятий Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII, 2019). Закон України «Про освіту» доповнено пунктом, яким передбачено, що булінг (цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Також Закон вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, згідно з якими встановлюється відповідальність за булінг: штраф від 850 до 1700 грн або громадські роботи на строк від 20-ти до 40-ка годин.

У шкільному віці починає формуватися модель поведінки дитини, яка визначає власне відношення до соціальних норм. У цьому випадку насилля як зручний алгоритм вирішення проблем, прийнятий у дитячому віці, може бути активно застосовуваним у дорослому житті та вважатися нормою взаємовідносин. Відповідно, дискримінація серед дітей може трансформуватися у різні форми насильства у дорослому віці. Результати дослідження показують, що «у жертв шкільного насилля штучно формується ненависть до людей, з одного боку, і вимога певної компенсації (сатисфакції) від людства

(інших осіб) – з іншого. У крайньому вигляді, це може призвести до того, що дитина перетвориться у маніяка, який буде прагнути помсти (Стоп шкільний терор. Як зупинити дитяче насилля?, 2017).

У той же час відбуваються зміни внутрішнього світу дитини. Результати досліджень показують, що «жертви шкільних знущань схильні до депресій, що сприяє формуванню суїцидальних думок, які реалізуються у житті. Збільшується кількість самогубств. За даними досліджень у Фінляндії, діти, які ставали жертвою переслідувань, у 4-ри рази більше схильні до суїцидальних настроїв, ніж їх однолітки, які не були об'єктами булінгу (Стоп шкільний терор. Як зупинити дитяче насилля?, 2017).

Жінки від чоловіків також очікують, що «чоловік завжди повинен бути сильним і хоробрим». Ми постійно знаходимо цьому підтвердження у повсякденному житті. Мабуть, узагальнене розуміння, яким треба бути справжньому чоловіку, було висловлено під час подій на «Євромайдані» у 2014 році, коли ми чули висловлювання, що ці події зробили хлопців справжніми чоловіками. Вони стали сміливими, сильними, вольовими, такими, якими і мають бути чоловіки.

«Чоловік завжди повинен бути сильним» – один із основних принципів виховання хлопчиків, дорослішаючи чоловіки намагаються слідувати цьому принципу. Під час російської агресії проти суверенітету та територіальної цілісності України в рамках шести хвиль мобілізації на військову службу були призвані 210 тисяч осіб, при цьому кожна шоста людина була добровольцем (Порошенко назвав кількість мобілізованих за період АТО, 2015).

Військовослужбовці, переважна більшість з яких – чоловіки, гідно перенесли всі тяготи і випробування війни та після оголошення демобілізації, повернулися до мирного життя. На жаль, війна – це біль, кров, складні рани та ушкодження, контузії та хвороби. Повернулися додому чоловіки, які от-

римали тяжкі травми, поранення, унаслідок чого стали інвалідами. На 1 липня 2019 року статус особи з інвалідністю внаслідок війни мали майже 11 тис. ветеранів. На жаль, погіршення стану здоров'я не дозволяє чоловікові «завжди бути сильним» у тому розумінні, про яке описувалося раніше. Ситуація змінюється кардинально: уяви про «справжнього чоловіка» залишаються у більшості чоловіків не змінними, а реальний стан здоров'я, фізичні можливості погіршуються. Це пряме підґрунтя виникнення серйозних проблем. Для подолання цієї проблеми, колишньому військовослужбовцю необхідно навчитися жити в нових реаліях, прийняти себе таким, яким він є. Знайти місце у суспільстві – означає вирішення проблеми, актуальне завдання захиснику, який повернувся додому. Але реальність така, що інваліди, колишні бійці, після курсу лікування, залишаються сам-на-сам зі своїми проблемами. «Держава робить безкоштовні протези, лікує за гроші з бюджету. Потім хлопці без ніг і рук повертаються у свої села, у райони, де немає роботи для абсолютно здорових, а покалічених, хворих, з обмеженими можливостями тим паче. А далі виникає питання: що їм робити?», – риторично запитує волонтер, керівник волонтерської ініціативи «Герої АТО» (atoheroes.org) Анатолій Мазарчук (Життя після війни: працевлаштування інвалідів держава не переймається, 2016). Ця проблема потребує уваги з боку суспільства, державних органів тощо.

Наступний аспект означеної проблеми полягає в тому, що стереотип «Чоловік завжди повинен бути сильним» передбачає не тільки фізичну силу чоловіка, а ще «справжній чоловік» повинний бути сильним в інтимному житті. Припускаємо, що тут є проблеми. Спробуємо обґрунтувати наше припущення. Згідно із загальновизнаним міжнародним стандартом із військових конфліктів, 90–95% учасників бойових дій згодом мають медичні (пов'язані з нервовою системою) і соціальні проблеми (Стратегія

гібридного миру, 2017). Відомий той факт, що негативні емоції безпосередньо впливають на формування певного спектру сексуальних дисфункцій, тому у чоловіків, які повернулись з фронту, нерідко виникають психологічні розлади, що супроводжуються проблемами у сексуальному житті. Наслідком виникнення означених проблем є поширення асоціальної поведінки чоловіків, що вкрай негативно впливає на здоров'я чоловіків. Необхідно шукати напрями розв'язання проблем, які виникають у чоловіків після демобілізації з військової служби.

Вказану проблему необхідно ретельно досліджувати, але ми розуміємо, що дослідження сексуальної поведінки дуже складні, тому що табу на розмови про секс, все ще існує у суспільстві. Не кожен чоловік наважиться розповісти про свої проблеми в інтимному житті, навіть лікарю, але знати реальний стан справ необхідно, тому досліджувати треба.

На жаль, інколи чоловіки не знаходять шлях розв'язання проблем та опиняються у безвихідній, тупиковій ситуації. Далі суїцид – умісне спричинення власної смерті, «За даними військової прокуратури, на початок червня 2017 зареєстровано близько 500 випадків самогубств учасників антитерористичної операції після повернення із зони бойових дій», – зазначає Аваков (Стратегія гібридного миру, 2017). Це дуже сумно.

Таким чином, на основі контент-аналізу результатів теоретичних та емпіричних гендерних досліджень 2017–2019 років, ми висвітлили основні наслідки негативно-го впливу гендерних стереотипів гегемонії маскулінності на соціальне здоров'я чоловіків-військовослужбовців.

Розглянувши окремі наслідки дії гендерних стереотипів гегемонії маскулінності на обрання

стратегії поведінки, ми виявили їх негативний характер впливу, руйнівну, спустошливу дію на здоров'я чоловіків-військовослужбовців.

Обрання стратегії поведінки відповідно до стереотипу: «Чоловіки не плачуть», якому намагаються слідувати більшість чоловіків, призводить до появи таких психосоматичних захворювань, як мігрень, перенапруження, хронічна втома й взагалі приводить до негативного впливу на фізичне та психічне здоров'я. Щодо військовослужбовців, то стриманість у прояві емоцій – той фактор, що погіршує структурно-динамічні особливості протікання посттравматичного стресового розладу.

Слідування у поведінці стереотипу: «чоловік завжди повинен бути сильним і хоробрим» вимагає обрання стратегії перемоги, підкорення, знищення чоловіком опонента. При цьому культивується агресивність як одна із самих важливих рис сучасного чоловіка. Як наслідок у реалізації обраної стратегії, ми спостерігаємо акти психологічного, фізичного, економічного та сексуального насильства з боку чоловіків. У разі відсутності у чоловіків ресурсів для такої поведінки, вони часто залишаються на самоті. На жаль, інколи чоловіки не знаходять шлях розв'язання проблем та опиняються у безвихідній, тупиковій ситуації, а далі – суїцид.

Матеріал однієї статті не дозволяє розкрити всі питання про причинно-наслідкові зв'язки стереотипів та погіршення здоров'я чоловіків-військовослужбовців, зрозуміло, що гендерні стереотипи можуть бути однією з причин цього явища. Проте проблема існує, на жаль, негативний характер впливу гендерних стереотипів має місце і це потребує уваги з боку науковців, громадських організацій, державних органів – усіх суб'єктів соціального життя.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бёрд Ш. Теоретизирова маскулинности: современные тенденции в социальных науках. *Наслаждение быть мужчиной: западные теории маскулинности и постсоветские практики* / под ред. Ш. Берд и С. Жеребкина. Санкт-Петербург : Алетей, 2008. С. 7–37.

Буреичак Т. Соціологія маскулінності : навч. посіб. – Львів : «Магнолія 2006», 2011. 142 с.

Головні речі, які допоможуть виховати справжнього чоловіка. *Gazeta.ua*. 2016. 26 верес. URL: <https://gazeta.ua/articles/family/>.

Данілевська Н. В. Сучасні особливості посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців ЗСУ. *Медична психологія*. 2018. Т. 13, № 3. С. 64–66.

Життя після війни: працевлаштуванням інвалідів держава не переймається. *Deutsche Welle, DW*, Українська редакція. 2016. 24 верес. URL: www.dw.com/ukrainian.

Иoffee Е. В. Нормы маскулинности и сексуальность мужчин. *Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова. Серия: Педагогика. Психология. Философия*. Якутск, 2017. № 3(07). С.51–60.

Кон И. С. Гегемонная маскулинность как фактор мужского (не) здоровья. *Социология : теория, методы, маркетинг*. 2008. № 4. С. 5–16.

Кон И. С. История и теория «мужских исследований». *Гендерный калейдоскоп. Курс лекций /под общей ред. д-ра экон. наук М.М. Малышевой*. Москва : Academia, 2002. С.188–242.

Марценюк Т. О. Гендер і нація в українському суспільстві: маскулінності та Євромайдан 2013-2014. *Я : гендерний журнал*. 2015. № 1 (37). С. 4–9.

Порошенко назвав кількість мобілізованих за період АТО. *Корреспондент.net*. 2015. 24 серп. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3554599>.

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 5. Ст. 33.

Стоп шкільний терор. Як зупинити дитяче насилья? Результати соціологічного дослідження. ГО «Український інститут дослідження екстремізму». 2017. URL: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>.

Стратегія гібридного миру. *Українська правда*. 2017. 22 черв. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/06/22/7147619/>.

Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. Результати соціологічного дослідження / Фонд ООН в галузі народонаселення (UNFPA), Уряд Великої Британії, Міністерством соціальної політики України. URL: <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf>.

«Токсична маскулінність»: чим небезпечна для чоловіків та жінок – розповідає дослідник Браян Хейлман. URL: <http://nrcu.gov.ua/news.html?newsID=90525>.

Brannon R., Juni S. A Scale for Measuring Attitudes about Masculinity. *Psychological Documents*. 1984. Vol. 14, No. 1. P. 6–7, 9.

Kimmel M. Guyland: The Perilous World Where Boys Become Men. New York : Harper Collins, 2008.

REFERENCES

Berd, Sh. (2008). Teoretiziruya maskulinnosti: sovremennye tendentsii v sotsial'nykh naukakh [Theorizing masculinity: current trends in the social sciences]. *Naslazhdenie byt' muzhchinoi: zapadnye teorii maskulinnosti i postsovetskie praktiki – The pleasure of being a man: Western theories of masculinity and post-Soviet practices*. Sh. Berd, S. Zhrebkina (Eds.). (pp. 7–37). Sankt-Peterburg: Aleteiya [in Russian].

Brannon, R. A., Juni, S. (1984). Scale for Measuring Attitudes about Masculinity. *Psychological Documents*, 14 (1), 6–7.

Burechak, T. (2011). *Sotsiologhiia maskulinnosti [Sociology of masculinit]*. Lviv: "Magnoliya 2006" [in Ukrainian].

Danilevska, N. V. (2018). Suchasni osoblyvosti posttravmatychnoho stresovoho rozladu u viiskovosluzhbovtiv ZSU [Modern features of post-traumatic stress disorder in servicemen of the Armed Forces]. *Medychna psykhologhiia – Medical psychology*, 13 (3), 64–66 [in Ukrainian].

Holovni rechi, yaki dopomozhut vykhovaty spravzhnoho cholovika [The main things that will help raise a real man]. (2016, September 26) *Gazeta.ua*. retrieved from <https://gazeta.ua/articles/family/> [in Ukrainian].

Ioffe, E.V. (2017). Normy maskulinnosti i seksual'nost' muzhchin [Norms of masculinity and sexuality of men]. *Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K.Ammosova. seriya: Pedagogika. Psikhologiya. Filosofiya – Bulletin of the M.K. Ammosov Northeastern Federal University. Series: Pedagogy. Psychology. Philosophy*, 3(07), 51–60 [in Russian].

Kimmel, M. (2008). Guyland: The Perilous World Where Boys Become Men. New York: Harper Collins.

Kon, I. C. (2008). Gegemonnaya maskulinnost' kak faktor muzhskogo (ne) zdorov'ya [Hegemonic masculinity as a factor of male (un) health]. *Sotsiologiya : teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 5–16 [in Russian].

Kon, I. S. (2002). Istoriya i teoriya «muzhskikh issledovaniy» [History and theory of "male research"]. *Gendernyi kaleidoskop. Kurs lekttsii – Gender kaleidoscope. Course of lectures*. M. M. Malysheva (Ed.). (pp. 188–242). Moskva: Academia [in Russian].

Marcenyuk, T. O. (2015). Hender i natsiia v ukrainskomu suspilstvi: maskulinnosti ta Yevromaidan 2013-2014 [Gender and the nation in Ukrainian society: masculinity and Euromaidan 2013-2014]. *Ya : hendernyi zhurnal – Me : gender journal*, 1 (37), 4–9 [in Ukrainian].

NGO "Ukrainian Institute for the Study of Extremism" (2017). *Stop shkylnyi teror. Yak zupynyty dytiache nasyllia? Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia [Stop school terror. How to stop child violence? The results of a sociological study]*. Retrieved from <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf> [in Ukrainian].

On amendments to some legislative acts of Ukraine on combating bullying. No. 2657-VIII. (2019). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady (VVR) – Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR)*, 5, art. 33 [in Ukrainian].

Poroshenko nazvav kil'kist mobilizovanykh za period ATO. [Poroshenko named the number of mobilized during the anti-terrorist operation]. (2015, August 24). *Korrespondent.net*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3554599> [in Ukrainian].

Stratehiia hibrydnoho myru [Strategy of the hybrid world] (2017, June 22). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/06/22/7147619/> [in Ukrainian].

"Toksychna maskulinnist": chym nebezpechna dlia cholovikiv ta zhinok – rozpovidaie doslidnyk Braian Kheilman ["Toxic masculinity": what is dangerous for men and women - says researcher Brian Heilman]. Retrieved from <http://nrcu.gov.ua/news.html?newsID=90525> [in Ukrainian].

United Nations Population Fund (UNFPA), Government of the United Kingdom, Ministry of Social Policy of Ukraine. (n. b.). Suchasne rozuminnia maskulinnosti: stavlennia cholovikiv do hendernykh stereotypiv i nasylstva shchodo zhinok. Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia [Modern understanding of masculinity: men's attitudes towards gender stereotypes and violence against women. Sociological survey results]. Retrieved from <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf> [in Ukrainian].

Zhyttia pislia viiny: pratselashtuvanniam invalidiv derzhava ne pereimaietsia [Life after the war: the state does not care about the employment of the disabled]. (2016, September 24). Deutsche Welle, DW, *Ukrainska redakciya – Deutsche Welle, DW, Ukrainian edition*. Retrieved from www.dw.com/ukrainian [in Ukrainian].

Калагін Юрій

Доктор соціологічних наук, професор
Національний технічний університет «Харківський
політехнічний інститут»

Email: kalagin_y@ukr.net

Kalagin Yuri

Doctor of Sociological Sciences, Full Prof
National Technical University "Kharkiv Polytechnic
Institute"

ORCID: 0000-0002-9681-5743

Цитування: Калагін, Ю. (2020). Криза маскулінності та здоров'я військовослужбовців- чоловіків. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 51–59. doi: 10.15421/1720101

Citation: Kalagin, Yu. (2020). Kryza maskulinnosti ta zdorovia viiskovosluzhbovtiv-cholovikiv [Crisis of masculinity and health of male servicemen]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 51–59. doi: 10.15421/1720101

Стаття надійшла / Article arrived: 08.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 17.11.2020

Деякі аспекти гуманітарних викликів безпечних реінтеграційних процесів тимчасово окупованих територій Окремих районів Донецької та Луганської областей: роль засобів масової інформації

Ірина Малик, Національний університет «Львівська політехніка»

У статті піднімається проблематика великої кількості соціогуманітарних викликів, які неминуче будуть супроводжувати безпечну реінтеграцію ТОТ ОРДЛО. Сюди слід віднести проблеми ідентифікації громадян, подвійного громадянства (РФ продовжує роздавати російські паспорти), уніфікації законодавства, отримання освіти (зокрема, вступ у українські ВНЗ тих, хто закінчив школу на території ОРДЛО та не володіє українською мовою), вакцинації від COVID-19 тих, хто перетинає КППВ.

Встановлено, що термін «безпечна реінтеграція», котрий з'явився в політичному та політологічному дискурсі, цю безпечність трактує як двосторонній процес – населення ТОТ ОРДЛО має почути нас, а ми маємо почути їх. Тобто українці, які опинились в окупації, повинні розуміти та бачити, що Україна їх чує, знає про їхні проблеми, знає, як вирішити ці проблеми, відчуває їхні сподівання. Як цього досягти? Виявлено, аби донести необхідну інформацію до таких осіб, необхідно: а) забезпечити присутність українських телеканалів (чи інших інформаційних ресурсів) на цих територіях; б) сформувати, виготовити та подати відповідний контент, котрий відсилатиме необхідні меседжі та формуватиме стійкі установки та переконання.

Проведено аналіз присутності українських телеканалів в інформаційному просторі ОРДЛО та моніторинг діяльності новоствореного телеканалу «Дім»/ «Дом». За допомогою контент-аналізу виокремлено кількісний та якісний склад телеканалу та встановлено тематику репортажів, які цікавили глядачів найбільше (за кількістю перегляду, листопад–грудень 2020р.). Поряд з цим проведено огляд українських новинних каналів щодо висвітлення проблем жителів тимчасово окупованих територій.

Охарактеризовано та встановлено такі закономірності: найбільш відвідувані репортажі стосуються мирного врегулювання на тимчасово окупованих територіях, зовнішньої політики по вектору Росія-США, внутрішньої політики РФ та політики України щодо Донбасу. Найбільший інтерес у жителів окупованих територій викликають рубрики, які висвітлюють проблеми регіону, показують зацікавленість глядачів щодо соціальних, гуманітарних та екологічних проблем.

Ключові слова: безпечна реінтеграція, Міністерство інформаційної політики, інформаційна реінтеграція, окремі регіони Донецької та Луганської областей

Some Aspects of the Humanitarian Challenges of the Safe Reintegration Processes of Temporarily Occupied Territories of Separate Districts of Donetsk and Luhansk Regions: the Role of the Media

Iryna Malyk, Lviv Polytechnic National University

The article raises the issue of a large number of socio-humanistic challenges that will inevitably accompany the safe reintegration of TOT ORDLO (Temporarily Occupied Territories of Separate Districts of Donetsk and Luhansk Regions). These include problems of the citizens identification, dual citizenship (Russian Federation continues to distribute Russian passports), legal harmonization, education acquiring (in particular, enrollment to Ukrainian institutes of higher education of those who graduated from ORDLO and do not speak Ukrainian), vaccination against COVID-19 who crosses the Entry-Exit Checkpoint.

It has been established that the term 'safe reintegration', which appeared in political and politological discourse, interprets this safety as a two-way process, which implies that the residents of TOT ORDLO must hear us, and we must hear them. That is, Ukrainians who find themselves in the occupation must understand and see that Ukraine hears them, knows about their problems, knows how to solve these problems and feels their hopes. How to achieve

this? It has been found that in order to make the necessary information accessible to such persons, it is necessary to: a) ensure the availability of Ukrainian TV-channels (or other information resources) on these territories; b) create, produce and present a relevant content that will send the necessary messages and form stable attitudes and beliefs.

The analysis of the availability of Ukrainian TV-channels on the media landscape of ORDLO and monitoring of the activity of the newly created 'Dim'/'Dom' ('Home') TV-channel was conducted. By means of the content analysis, the quantitative and qualitative composition of the abovementioned TV-channel was singled out and the topics of the broadcast that interested an audience the most (by number of views in November and December 2020) was determined. Alongside this, a review of Ukrainian news channels covering the problems of the temporarily occupied territories residents was performed.

The following patterns are characterized and determined: the most visited news coverages concern the peaceful settlement on the temporarily occupied territories, the foreign policy on the Russia-USA vector, the domestic policy of the Russian Federation and the policy of Ukraine relatively Donbass. The outstanding interest of residents of the occupied territories is attracted by the rubrics, which shall cover the problems of the region, show the audience's interest in social, humanitarian and environmental issues.

Keywords: *secure reintegration, Ministry of Information Policy, information reintegration, separate districts of Donetsk and Luhansk regions*

Некоторые аспекты гуманитарных вызовов безопасных реинтеграционных процессов временно оккупированных территорий Отдельные районы Донецкой и Луганской областей: роль средств массовой информации

Ирина Малик, Национальный университет «Львовская политехника»

Статья затрагивает проблему большого количества социальных и гуманитарных вызовов, которые неизбежно будут сопровождать безопасную реинтеграцию ТОТ ОРДЛО. Сюда необходимо отнести проблематику идентификации граждан, двойного гражданства (РФ продолжает раздавать российские паспорта), унификации законодательства, получение образования (в частности, вступление в украинские ВУЗы тех, кто закончил школу на территории ОРДЛО и не владеет украинским языком), вакцинации от COVID-19 тех, кто пересекает КПВВ.

Установлено, что термин «безопасная реинтеграция» который появился в политическом и политологическом дискурсе, эту безопасность трактует как двухсторонний процесс – население ТОТ ОРДЛО должно слышать нас, а мы должны слышать их. То есть украинцы, которые оказались в оккупации, должны понимать и видеть, что Украина их слышит, знает их проблемы, знает, как решить эти проблемы, чувствует их надежды. Как этого достигнуть? Обнаружено, чтоб донести необходимую информацию к таким лицам, необходимо: а) обеспечить присутствие украинских телеканалов (или других информационных ресурсов); б) сформировать, изготовить и подать соответствующий контент, который будет отправлять необходимые меседжи и формировать стойкие установки и убеждения.

Проведен анализ присутствия украинских телеканалов в информационном пространстве ОРДЛО и мониторинг деятельности нового телеканала «Дім»/«Дом». При помощи контент-анализа выделено количественный и качественный состав телеканала и установлена тематика репортажей, которые интересовали зрителей больше всего (за количеством просмотров, ноябрь–декабрь 2020 г.). Рядом с этим проведен осмотр украинских новостных каналов по освещению проблем жителей временно оккупированных территорий.

Охарактеризованы и установлены такие закономерности: наиболее посещаемые репортажи касаются мирного урегулирования на временно оккупированных территориях, внешней политики по вектору Россия-США, внутренней политики РФ и политики Украины по Донбассу. Наибольший интерес жителей оккупированных территорий вызывают рубрики, которые освещают проблемы регионов, демонстрируют интерес зрителей к социальным, гуманитарным и экологическим проблемам.

Ключевые слова: *безопасная реинтеграция, Министерство информационной политики, информационная реинтеграция, отдельные регионы Донецкой и Луганской областей*

Вступ.

Після того, як Верховна Рада України у січні 2018 року ухвалила у другому читанні закон щодо реінтеграції Донбасу, а президент Порошенко у лютому підписав цей закон, українські політики, науковці, громадські діячі та активні громадяни вступили у дискусію щодо механізмів реалізації реінтеграційних процесів. Окрім видимих проблем – як от безпекові питання, вивід російських військ з окупованих територій, «роззброєння» Донбасу, ідентифікація, виокремлення та належне покарання бойовиків, амністування непричетних до збройних протистоянь – існує велика кількість соціогуманітарних викликів, важливість та вага яких подекуди не менша, аніж «видима частина айсберга». Особливість соціальних та гуманітарних проблем полягає ще й в тому, що їх вирішення можуть бути менш однозначні, аніж безпекові. Чи можна отримати однозначну відповідь щодо ідеальної моделі надання освітніх послуг дітям та молоді з ТОВ ОРДЛО? За якою формулою розраховувати стаж громадян окупованих територій, на базі якого формується пенсійне забезпечення? І у зв'язку з новими викликами: чи підпадатимуть громадяни ТОВ ОРДЛО під програму вакцинації від COVID-19, яку Україна планує почати у лютому-березні 2021 року? Як в епоху пандемії захистити себе від нового згубного вірусу, що не визнає кордонів? Пенсіонери, які щомісяця перетинають КПВВ задля отримання пенсій на підконтрольній Україні території повинні вакцинуватись в обов'язковому порядку задля отримання колективного імунітету? Чи вони не будуть ідентифіковані, як громадяни України, а. отже, на них не поширюватиметься обов'язковість процесу вакцинації? Можливо, задля власного захисту, з огляду на світовий досвід у боротьбі з COVID-19, закривати пункти перетину кордонів? Адже європейський досвід доводить реалістичність та ефективність такого сценарію. Як виокремити громадян, що встигли отримати російське громадянство, не позбувшись українського? Як зазначає Станіслав Асєєв, письменник та журналіст «Радіо Свобода» (Асєєв, 2021), за найоптимістичнішими для України підрахунками, паспорти з двоголовим орлом встигли отримати 200–300 тисяч осіб (з 3 млн 823 тис. чол. на 01.01.2017 р. –

за даними Держстату (Вишневський, 2017), тобто близько 10 % населення.

Проте не слід забувати, що термін «безпечна реінтеграція», котрий з'явився в політичному та політологічному дискурсі, цю безпечність трактує як двосторонній процес – населення ТОВ ОРДЛО має почувати нас, а ми маємо почувати їх (Безпечна реінтеграція: пріоритети та напрями, 2020). Тобто українці, які опинились в окупації, повинні розуміти та бачити, що Україна їх чує, знає про їхні проблеми, знає, як вирішити ці проблеми, відчуває їхні сподівання. Відповідно, постає запитання, яким чином можливо це продемонструвати? Відповідь: лише через ЗМІ. Ті громадяни, котрі проживають на окупованій території, проте воліють аби території ОРДЛО швидше реінтегрувались, неминуче прагнуть перебувати і перебуватимуть в українському інформаційному просторі. Тобто, аби донести необхідну інформацію до таких осіб, необхідно: а) забезпечити присутність українських телеканалів (чи інших інформаційних ресурсів) на цих територіях; б) сформувані, виготовити та подати відповідний контент, котрий відсилатиме необхідні меседжі та формуватиме стійкі установки та переконання.

Результати досліджень.

Проблемою забезпечення доступності українських телеканалів (чи інших інформаційних ресурсів) на окупованих територіях займалось Міністерство інформаційної політики, створене у грудні 2014 року та ліквідоване у вересні 2019 року. Зокрема, серед покладених на нове міністерство завдань у пункті 23-3 було: забезпечення інформаційної реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, окремих територій Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень, та територій, прилеглих до району проведення антитерористичної операції (Положення про Міністерство інформаційної політики України, 2015). Що саме малось на увазі під «інформаційною реінтеграцією» у Постанові щодо регламентації діяльності Міністерства не було конкретизовано. Проте у червні 2016 року на сайті новоствореного міністерства з'являється «Звіт щодо відновлення мовлення в зоні АТО» (єдиний такий детальний та результативний). Загалом, йдеться у Звіті,

на травень 2016 року було встановлено: 29 аналогових телевізійних передавача, 22 FM – передавачі, 1 цифровий передавач та 3 FM передавачі у тестовому режимі. Проте не обійшлося без підтримки держав-партнерів: 9 аналогових телевізійних передавачів було отримано від Республіки Польща, 15 від Литовської Республіки, 3 від Латвійської Республіки та 9 від уряду Британії для Громадського радіо. Від Сполучених Штатів Америки отримано 3 ФМ-передавачі, 1 АМ-передавач для зони АТО. Від Великої Британії отримано 9 передавачів для Громадського Радіо (Звіт щодо відновлення мовлення, 2016). До звіту, який, фактично, показував пророблену роботу у 2015 році, додавалась презентація з картами покриття сигналами територій та детальним описом телеканалів та радіочастот, котрі можна безперешкодно отримати в зоні АТО. Окремої уваги у Звіті заслуговують сторінки, на яких через соцмережі демонструється «Як налаштувати українські канали біля Волновахи», «Як налаштувати українські канали біля Красноармійська», «Як налаштувати українські канали біля Широкого». Але! Наразі йшлося лише про відновлення сигналу на лінії розмежування. Про те, щоб транслювати сигнал та поширювати український контент на окуповані території не йшлося. Адже найбільші телевежі залишилися у столицях областей – Донецьку та Луганську – а, отже, на окупованих територіях.

Усвідомлення важливості того, щоб український сигнал отримували мешканці ТОТ ОРДЛО отримало своє відображення у планах роботи міністерства на 2016 рік. А саме, було зазначено, що юристи Міністерства підготували постанову щодо виділення коштів на відновлення та поширення телерадіомовлення у Луганській, Донецькій, Одеській і Херсонській областях та для встановлення нової телевежі в зоні АТО (Плани на 2016 рік, 2016). Проте, як у попередньому Звіті, так і у Планах на 2016 рік велика надія покладалась на допомогу інших країн, що свідчить, в першу чергу, про фінансову неспроможність Міністерства реалізувати взяті на себе (чи покладені) зобов'язання. У Планах зазначається очікування отримати передавачі від Словенії, Румунії, Чехії, США та інших країн-партнерів. А будь-які ініціативи в керунку розширення українського інформаційного мовлення доповню-

ються реченням: «...очікуємо погодження від Міністерства фінансів України».

При аналізі діяльності держави України у боротьбі за українського громадянина на окупованих територіях не слід відкидати відповідну контр діяльність. У процесі формування стереотипів, установок та переконань, що насаджуються через ЗМІ особам, що проживають на окупованих територіях (українським громадянам?) провідну роль відіграють місцеві «міністерства інформаційної політики» – Міністерство інформації так званої «ДНР» та Міністерства інформаційної політики, друку та масових комунікацій так званої «ЛНР». Маючи прекрасні вихідні дані (як уже згадувалось, найпотужніші теле- та радіотранслятори, що залишилися у спадок після окупації), ці міністерства Правди (за Оруелом) провадять агресивну інформаційну політику, формуючи відповідну свідомість місцевого населення. Так, на сайті Мінінформації так зв. «ДНР» окрім професійної рутинної роботи, як от реєстрація ЗМІ, акредитація журналістів, рекламна діяльність, ліцензування телерадіомовлення розміщено блок під назвою «Проекти Міністерства». Серед чотирьох проектів два – спрямовані на дискредитацію українських Збройних сил. Зокрема, «Білі журавлі» – «Сайт про захисників Донецької Народної республіки, що загинули» та «Трибунал» – «Сайт про злочини ЗСУ у Донецькій Народній Республіці» – наразі ця сторінка не доступна до перегляду (Міністерство інформації ДНР, 2017). Проте «Білі журавлі» анонсують себе як проект, присвячений пам'яті воїнів, котрі встали на захист Батьківщини в священній війні проти українського фашизму. Серед анонсованих проектів – «Війна очима дітей», «Ми не маємо права забути», «Вони звільняли Донбас», «Пошуковий рух «Донбас»». У розділі «Сторінка пам'яті» перераховані населені пункти, за які йшли бої військ т. зв. «ДНР» із ЗСУ (всього 20) та розміщені фотографії загиблих місцевих «героїв» – з іменами, позивними та детальним описом подвигів кожного бойовика.

Особливої уваги заслуговує візуальне оформлення сайту: для кращого та правильного сприйняття інформації, для яскравішого відтворення дихотомії свій-чужий використовуються прийоми підбору кольорів, 3D ефекти, сторітейлінги та елементи гіпертей-

лінгу – «ефект 360* (що може бути предметом іншого, більш глибокого дослідження).

Повертаючись до окресленого пункту а (забезпечення присутності українських телеканалів (чи інших інформаційних ресурсів) на території ТОТ ОРДЛО): за президенства Зеленського нова влада заходила по-іншому розв'язувати цю проблему. Було вирішено створити телеканал «Дом/Дім» – канал для громадян України на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської областей і Криму. «До них хочуть донести меседж, що Україна – наш спільний дім. Завдання каналу – повернення суспільного, культурного, політичного життя України в порядок денний громадян на тимчасово окупованих територіях, пробудження почуття єдності, деокупація свідомості» (Закусило, 2020). Формат каналу був визначений як розважально-інформаційний, а надзавдання каналу – ментальне повернення мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму шляхом донесення основного повідомлення: Україна – наш дім! Метою каналу задекларовано:

- створення джерела об'єктивної інформації про сучасну Україну для наших громадян на тимчасово окупованих територіях;
- розвінчання міфів пропаганди про Україну;
- повернення України, зокрема її політичного, суспільного, культурного та спортивного життя до інформаційного порядку денного наших громадян на тимчасово окупованих територіях;
- пробудження відчуття єдності («Україна – наш спільний дім», 2020).

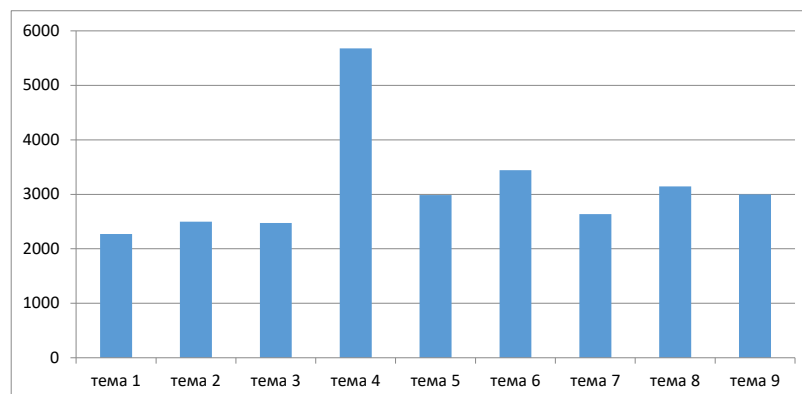
Для досягнення поставленої мети керівництво каналу (виконувачкою обов'язків генерального директора каналу призначено

Юлію Островську, яка раніше працювала директоркою з виробництва студії «Квартал 95»), пропонує використовувати такі інструменти як створення «оптимістичного ТБ», застосування об'єднуючого займенника «ми», відсутність педалювання мови мовлення (неофіційно, йшлося про те, що контент мовлення буде приблизно у співвідношенні українська/російська як 50/50). Попередній професійний досвід п. Островської щодо створення популярного бренду та його просування вказує на високу ймовірність реалізації поставленої мети.

Тож, висновок щодо реалізації пункту а: із зміною влади в країні змінилась тактика реалізації сформульованої стратегії: від максимально можливого охоплення інформаційного простору окупованих територій українськими каналами мовлення до створення максимально комфортного для свідомості громадян окупованих територій телеканалу.

Задля відповідей на питання щодо реалізації пункту б (сформулювати, виготовити та подати відповідний контент, котрий відсилатиме необхідні меседжі та формуватиме стійкі установки та переконання), необхідно провести аналіз контенту українських телеканалів та окремо контенту телеканалу «Дом»/«Дім».

Задля структуризації контенту та залучення більшого спектру глядачів канал подає різні рубрики, як от «Насправді», «Новини», «А як там вдома?», «5 питань на злобу дня», «Офіційна розмова / неофіційна розмова», «Код безпеки». Для аналізу контенту, що цікавить, в першу чергу, мешканців окупованих територій ОРДЛО, було виокремлено в новинних стрічках тематику, яка набирає найбільше переглядів на YouTube-каналі «Дому» (від 2,4 тис. до 5,7 тис.) за листопад-грудень 2020 року.

Рубрика «Насправді»:

де: Тема 1 – Боротьба з COVID: чи допоможе карантин вихідного дня.

Тема 2 – Мир на Донбасі: які кроки застосує Київ.

Тема 3 – Ціна миру в Карабаху. Роль Путіна.

Тема 4 – На спад. Яка демографічна ситуація в РФ в реальності.

Тема 5 – Навіщо Пушиліну «резервісти». До чого готується Кремль на Донбасі.

Тема 6 – Зовнішня політика США при Байдені. До чого готуватись усьому світу.

Тема 7 – Бюджет 2021, ситуація навколо КСУ і самоуправління в ОРДЛО.

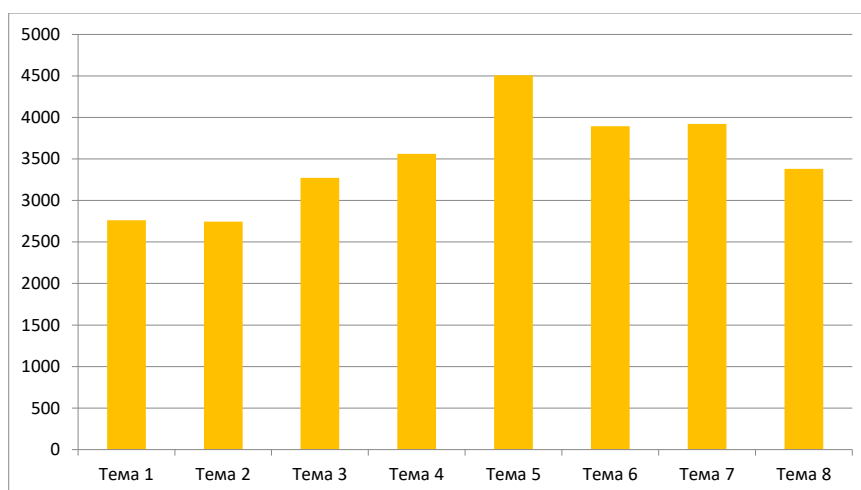
Тема 8 – Донбас вмирає без України. Що відбувається.

Тема 9 – План Києва по поверненню ОРДЛО, вакцина з РФ на Донбасі і Торецьк

без води.

Тобто найбільш відвідувані репортажі стосуються мирного врегулювання на тимчасово окупованих територіях, зовнішньої політики по вектору Росія-США, внутрішньої політики РФ та політики України щодо Донбасу.

Рубрику «А як там вдома? Донбас», яка стосується лише проблемних питань регіону, веде журналіст Олексій Мацука, що народився на Донбасі та пропрацював там журналістом до початку російської окупації. Зараз задля більшої довіри місцевого населення саме колишній випускник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського розповідає про ситуацію на тимчасово окупованих територіях (від 2,6 тис. до 4,5 тис. переглядів).

де: Тема 1 – Паспорт Росії для жителів Донецька. Підводні каміння.

Тема 2 – Заводи в ОРДЛО заборгували зарплатню за 3-4 місяці.

Тема 3 – Робота пунктів перепуску на Донбасі: актуальна інформація.

Тема 4 – Документи в ОРДЛО: для чого НВФ їх роздають?

Тема 5 – За місцевими «законами»: в Донецьку затримали заступника начальника МГБ

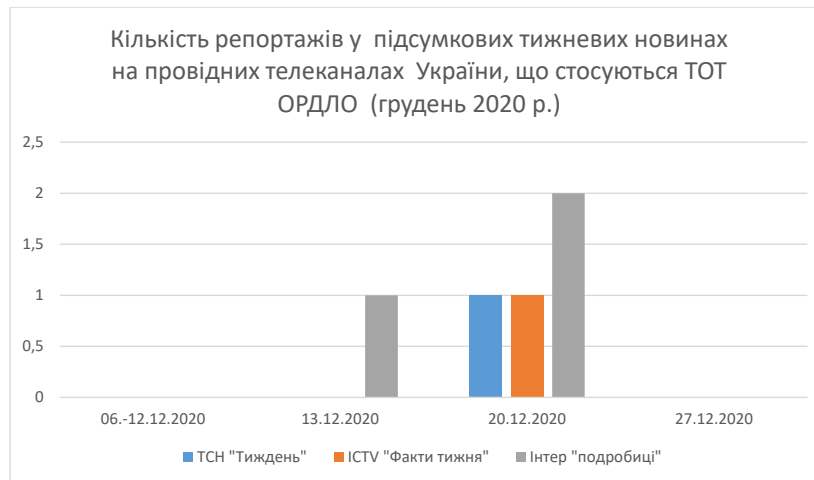
Тема 6 – Пересохлі водойми в ОРДЛО: природний процес чи екокатастрофа.

Тема 7 – Падіння Боінга на Донбасі: що відомо за пів року слухань у суді.

Тема 8 – Пушилін не справляється з епідемією.

Аналіз рубрики, яка висвітлює проблеми регіону, показує зацікавленість глядачів щодо соціальних, гуманітарних та екологічних проблем.

Натомість провідні українські телеканали майже повністю забрали з ефірів сюжети стосовно окупованих територій та їх подальшої долі як з огляду на українське бачення розв'язання ситуації, так і з міжнародного огляду (позиції ООН, провідних європейських країн, роль США). Підґрунтям для цього твердження став аналіз тижневих підсумкових новин українських телеканалів «1+1» – «ТСН. Тиждень», «ICTV» – «Факти тижня», «Інтер» – «Подоробиці».

Тобто, 06.12.2020 року усі найрейтинговіші українські новинні канали у своїх підсумкових випусках оминули тематику окупованих територій України – як Донбасу, так і Криму. 13.12. лише телеканал Інтер подав короткий репортаж (2,33 хв.) під назвою «Ні дня без обстрілів: російські найманці знову порушили режим тиші на Донбасі». 20.12. ТСН «Тиждень» подав репортаж під назвою «Плани Путіна на Донбасі та викриття російської мафії в Іспанії», де територіям ОРДЛО відводилось близько 2 хв. Того ж дня у «Фактах тижня» вийшов великий сюжет щодо військових навчань ЗСУ біля Криму «Десант, артилерія, дрони. Крим. Гра на нервах» (близько 10 хв.). Інтер «Подробиці» 20.12. зробили два репортажі, які стосувались військових дій на лінії фронту та військових навчань ЗСУ – «На Світлодарській дузі фіксують роботу професійного снайпера з боку бойовиків» (2,2 хв.) та «На півдні України пройшли масштабні військові навчання» (3,3 хв.).

Таке розбалансування в українському інформаційному просторі вказує на незлагодженість, відсутність єдиного бачення розвитку ситуації, небажання працювати на єдиний результат (чи взагалі відсутність його). Як заявив віце-прем'єр-міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Олексій Резніков, ймовірно, що безпечна реінтеграція окупованих територій ОРДЛО триватиме 25 років. (Безпечна реінтеграція окупованих територій Донбасу триватиме 25 років, 2020).

Висновки.

Ще п'ять років тому, коли стало очевидно, що Російська Федерація не поспішає легалізовувати свої державні обійми для ТОТ ОРДЛО (не анексує їх, як Крим, не робить частиною РФ), суспільство провадило дискусію щодо необхідності/непотрібності цих територій для України. Прихильники повернення наводили такі аргументи: а) не даремно ж гинули українські бійці на тих територіях; б) таке «розбазарювання» територій – прецедент, що може потягнути за собою відцентрові процеси; в) держава – це сила та потуга, яка повинна демонструвати міць, а не слабкість та нерішучість. Противники «повернення в рідну гавань» ТОТ ОРДЛО твердили: а) в майбутньому – це постійне джерело дестабілізації внутрішньої політики; б) що робити з тим населенням, яке сприймає Україну як ворога, що почав війну проти «народу Донбасу»? в) у випадку, коли місцеві лідери прийдуть до влади спершу на регіональному рівні, а згодом - на всеукраїнському чи не потягне це за собою в подальшому зміну вектору розвитку країни? Станом на сьогодні дискусія переведена у іншу площину: як і коли будуть реінтегровані ці території і на яких умовах? Окрім політичних заяв та рішень про це свідчить низка прийнятих законів (як от прийнятий 03.07.2020 Верховною Радою законопроект №3734 «Про особливості вступу до закладів освіти абітурієнтів з тимчасово окупованих територій»). Згідно з цим законопроектом, вступ абітурієнтів відбу-

вається до будь-якого ЗВО без здавання ЗНО). Тож, створення телеканалу «Дім»/»-Дом» задля залучення мешканців ОРДЛО в український інформаційний простір, тобто їхню інформаційну реінтеграцію, що, за задумом ідеологів цього проекту повинна стати сходинкою до фактичної інтеграції, є одним ланцюгом загальної стратегії: повернення українських окупованих територій Донбасу.

Натомість з дослідження популярних українських новинних каналів видно, що не тільки належним чином не висвітлюється перебіг бойових дій на лінії фронту (чи як впливають у мізки – «на лінії розмежу-

вання», так, ніби фронту, а тобто, і бойових дій, немає), але й тематика подій навколо суспільного та політичного життя на окупованих територіях майже повністю зникла з порядку денного. Тобто, для українських громадян в інформаційному полі знімається больовий подразник – війна. І наша свідомість неминуче зреагує таким чином: якщо про неї не говорять – отже її немає. У такому випадку запускати процес безпечної реінтеграції буде простіше – суспільна думка буде менш пильна та приспана законами про народовладдя, новорічні відпустки народних депутатів чи урядовців, проблемами світової пандемії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Асєєв С. Війна на Донбасі та паспорти Росії. Чи потрібен Україні інститут негромадянства? «Радіо Свобода». 16 грудня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyske-hromadianstvo-pasporty-rosiyi-viyna/30999677.html>.
- Вишневецький Ю. Демографія ОРДЛО. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html>.
- Безпечна реінтеграція: пріоритети та напрями. Експертне обговорення в НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/3684>.
- Положення про Міністерство інформаційної політики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF#Text>.
- «Звіт щодо відновлення мовлення в зоні АТО» червень 2016 року. URL: http://mip.gov.ua/files/documents/Plan_diyalnosti_MIP_na_2016_1.pdf.
- Плани на 2016 рік. URL: http://mip.gov.ua/files/documents/Plan_diyalnosti_MIP_na_2016_1.pdf.
- Міністерство інформації ДНР. URL: <http://podvig-dnr.ru/>.
- Закусило М. «Дім», який побудував Зе: яким буде новий канал для тимчасово окупованих територій. *Детектор медіа*. 2 березня 2020. URL: <https://detector.media/production/article/175224/2020-03-02-dim-yakuy-pobuduvav-ze-yakum-bude-novyy-kanal-dlya-tymchasovo-okupovanykh-terytoriy/>.
- «Україна — наш спільний дім»: в Києві презентували канал для жителів ОРДЛО. *Інформаційне агентство «Вчасно»*. 02.03.2020. URL: <https://vchasnoua.com/donbas/64276-ukraina-nash-spilnyi-dim-v-kyievi-prezentuvaly-kanal-dlia-zhyteliv-ordlo>.
- Безпечна реінтеграція окупованих територій Донбасу триватиме 25 років. *Інформаційне агентство Interfax-Україна*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/688875.html>.

REFERENCES

- Aseyev, S. (2020, December 16). Wyna na Donbasi ta pasporty Rosiyi. Chy potriben Ukraini instytut negromadianstva? [War in Donbas and passports of Russia. Does Ukraine need the institute of non-citizenship?]. "Radio Svoboda". Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyske-hromadianstvo-pasporty-rosiyi-viyna/30999677.html> [in Ukrainian].
- Vyshnevskiy, Yu. *Domographia ORDLO [Demography of Separate districts of Donetsk and Luhansk regions (ORDLO)]*. Retrieved from <https://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html> [in Ukrainian].
- Safe reintegration: priorities and directions. Expert discussion in the National Institute for Strategic Studies (NISS) [Bezpechna reintegratsiya: priorytety ta napriamky. Ekspertne obgovorennia v NISD]. Retrieved from <https://niss.gov.ua/en/node/3684> [in Ukrainian].
- Regulation on the Ministry of Information Policy of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- "Zvit shchodo vidnovlennia movlennia v zoni ATO", cherven 2016 roku. [Report on broadcasting renewal in the area of anti-terrorism operation (ATO)]. (2016). Retrieved from http://mip.gov.ua/files/documents/Plan_diyalnosti_MIP_na_2016_1.pdf [in Ukrainian].
- Plany na 2016 rik [Plans for 2016]. Retrieved from http://mip.gov.ua/files/documents/Plan_diyalnosti_MIP_na_2016_1.pdf [in Ukrainian].
- Ministerstvo informatsiyi DNR [Ministry of Information of the Donetsk People's Republic (DPR)]. Retrieved from <http://podvig-dnr.ru/>.

Zakusylo, M. (2020, March 2). «Dim», yakyy pobuduvav Ze: yakym bude novyy kanal dlia tymchasovo okupovanykh terytoriy [“The House”, Ze(-lenskyi) built: what the new channel for temporary occupied territories will be like?]. Retrieved from <https://detector.media/production/article/175224/2020-03-02-dim-yakyy-pobuduvav-ze-yakym-bude-novyy-kanal-dlya-tymchasovo-okupovanykh-terytoriy/> [in Ukrainian].

“Ukrayina — nash spilnyy dim”: v Kyievi prezentuvaly kanal dlia zhyteliv ORDLO [“Ukraine – our common house”, the new channel for the residents of Separate districts of Donetsk and Luhansk regions (ORDLO) was presented in Kyiv] (2020, March 2). *News Agency “Vchasno”*. Retrieved from <https://vchasnoua.com/donbass/64276-ukraina-nash-spilnyi-dim-v-kyievi-prezentuvaly-kanal-dlia-zhyteliv-ordlo> [in Ukrainian].

Bezpechna reintegraciia okupovanykh terytoriy Donbasu tryvatyme 25 rokiv [Safe reintegration of occupied territories of Donbas will last 25 years]. *News Agency Interfax- Ukraine*. Retrieved from <https://ua.interfax.com.ua/news/general/688875.html> [in Ukrainian].

Малик Ірина

Кандидат історичних наук, доцент

Національний університет «Львівська політехніка»

Malyk Iryna

Candidate of Historical Sciences, Assoc. Prof.

Lviv Polytechnic National University

Email: Lisotska.i.r@gmail.com

Цитування: Малик, І. (2020). Деякі аспекти гуманітарних викликів безпечних реінтеграційних процесів тимчасово окупованих територій Окремих районів Донецької та Луганської областей: роль засобів масової інформації. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 60–68. doi: 10.15421/1720102

Citation: Malyk, I. (2020). Deaki aspekty humanitarnykh vyklykiv bezpechnykh reintehratsiinykh protsesiv tymchasovo okupovanykh terytorii Okremi raiony Donetskoi ta Luhanskoi oblasti: rol zasobiv masovoi informatsii [Some Aspects of the Humanitarian Challenges of the Safe Reintegration Processes of Temporarily Occupied Territories of Separate Districts of Donetsk and Luhansk Regions: the Role of the Media]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 60–68. doi: 10.15421/1720102

Стаття надійшла / Article arrived: 30.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 17.11.2020

Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу

Едуард Гугнін, Національний університет «Запорізька політехніка»

У статті розроблено описово-аналітичну схему стратегій зовнішнього впливу таласократично- та телурократично-орієнтованих суспільств та їх ключових елементів, для досягнення якої передбачено розроблено описово-аналітичну схему стратегії зовнішнього впливу таласократично-орієнтованих суспільств та телурократично-орієнтованих суспільств, реалізовано їх порівняльний аналіз.

Метою статті є розробка описово-аналітичної схеми стратегій зовнішнього впливу таласократично- та телурократично-орієнтованих суспільств та їх ключових елементів. В статті використані наступні методи дослідження: порівняльний аналіз, аналіз документів.

У результаті проведеного дослідження зроблено висновок про те, що таласократичні та телурократичні стратегії впливу одних суспільств на інші суспільства є багато в чому залежними від соціо-культурних та інституційних особливостей суспільств, які є суб'єктами впливу. Наближеність до моря чи суші в проекції на культурну ідентичність та інституційні профілі різних суспільств перестає бути фізико-географічною детермінантою. Наголошено на тому, що просторові координати можуть істотним чином визначати ціннісно-нормативні засади різних суспільств та стратегії їх впливу на інші суспільства, зазнаючи, в свою чергу, зворотного впливу з їх боку.

Відзначено, що зовнішній вплив спрямовує деякі неправлячі еліти як акторів впливу на інші суспільства та використання інших суспільств як експериментальних полігонів для суспільств, які є суб'єктами впливу.

Відзначено, що таласократія і телурократія стають супутніми для різних елементів стратегій зовнішнього впливу з урахуванням геополітичних, гео економічних та геокультурних особливостей суспільства. Констатовано, що відмінності між елементами стратегій можуть виявлятися в особливостях суб'єктності суспільства, об'єктів та мішеней зовнішнього впливу, рівнів зовнішнього впливу, програм та технологій зовнішнього впливу, ефектів та результатів впливу.

Ключові слова: таласократія, телурократія, зовнішній вплив, стратегії зовнішнього впливу, суб'єкти зовнішнього впливу об'єкти зовнішнього впливу рівні зовнішнього впливу програми зовнішнього впливу технології зовнішнього впливу результати (ефекти) зовнішнього впливу

Factors of the sea and land in the theoretical substantiation of external influence strategies

Eduard Gugnin, Zaporizhzhia Polytechnic National University

The article develops a descriptive-analytical scheme of strategies of external influence of thalassocratic and tellurocratic-oriented societies and their key elements, to achieve which a descriptive-analytical scheme of external influence strategy of thalassocratic-oriented-societies and their tellurocratic-oriented societies is developed. comparative analysis.

The aim of the article is to develop a descriptive-analytical scheme of strategies of external influence of thalassocratic and tellurocratic-oriented societies and their key elements. The following research methods are used in the article: comparative analysis, document analysis.

The study concluded that thalassocratic and tellurocratic strategies for the influence of some societies on other societies are largely dependent on the socio-cultural and institutional characteristics of the societies that are affected. Proximity to the sea or land in the projection on the cultural identity and institutional profiles of different societies ceases to be a physical-geographical determinant. It is emphasized that spatial coordinates can significantly determine the value and normative principles of different societies and strategies for their impact on other societies, in turn, having the opposite effect from them.

It is noted that external influence directs some non-ruling elites as actors of influence on other societies

and the use of other societies as experimental sites for societies that are subject to influence.

It is noted that thalassocracy and tellurocracy become concomitant for various elements of external influence strategies, taking into account the geopolitical, geoeconomic and geocultural features of society. It is stated that the differences between the elements of strategies can be manifested in the characteristics of the subjectivity of society, objects and targets of external influence, levels of external influence, programs and technologies of external influence, effects and results of influence.

Keywords: *thalassocracy, tellurocracy, external influence, strategies of external influence, subjects of external influence objects of external influence levels of external influence programs of external influence technology of external influence results (effects) of external influence*

Факторы моря и суши в теоретическом обосновании стратегий внешнего воздействия

Эдуард Гугнин, Национальный университет «Запорожская политехника»

В статье разработаны описательно-аналитическую схему стратегий внешнего воздействия талассо-кратично- и теллуократической-ориентированных обществ и их ключевых элементов, для достижения которой предусмотрено разработаны описательно-аналитическую схему стратегии внешнего воздействия талассо-кратической-ориентированных обществ и теллуократической-ориентированных обществ, реализовано их сравнительный анализ.

Целью статьи является разработка описательно-аналитической схемы стратегий внешнего воздействия талассо-кратично- и теллуократической-ориентированных обществ и их ключевых элементов. В статье использованы следующие методы исследования: сравнительный анализ, анализ документов.

В результате проведенного исследования сделан вывод о том, что талассократической и теллуократические стратегии влияния одних обществ на другие общества является во многом зависимыми от социо-культурных и институциональных особенностей обществ, являющихся субъектами влияния. Близость к морю или суше в проекции на культурную идентичность и институциональные профили различных обществ перестает быть физико-географической детерминантой. Отмечено, что пространственные координаты могут существенным образом определять ценностно-нормативные основы различных обществ и стратегии их влияния на другие общества, испытывая, в свою очередь, обратного влияния с их стороны.

Отмечено, что внешнее воздействие направляет некоторые неправячи элиты как актеров влияния на другие общества и использования других обществ как экспериментальных полигонов для обществ, являющихся субъектами влияния.

Отмечено, что талассократия и теллуократия становятся сопутствующими для различных элементов стратегий внешнего воздействия с учетом геополитических, геоэкономических и геокультурных особенностей общества. Констатировано, что различия между элементами стратегий могут проявляться в особенностях субъектности общества, объектов и мишеней внешнего воздействия, уровней внешнего воздействия, программ и технологий внешнего воздействия, эффектов и результатов воздействия.

Ключевые слова: *талассократия, теллуократия, внешнее влияние, стратегии внешнего воздействия, субъекты внешнего воздействия объекты внешнего воздействия уровне внешнего воздействия программы внешнего воздействия технологии внешнего влияния на результаты (эффекты) внешнего воздействия*

Вступ.

Побудова стратегій впливу одних суспільств на інші як предмет дослідження макросоціології може розглядатися в залежності від соціально-просторових чинників, які залежать від територіально-географічного складника наближеності країни до океанічно-морського або суходільного розташування. Простори моря та суші як чинники формування соціокультурних, економічних, політичних особливостей різних спільнот є важливими для розуміння теоретико-соціологічних та макросоціологічних засад формування та функціонування спільнот минулого і сьогодення. Ці чинники не зникають в епоху глобалізації, а лише зазнають відповідних ускладнень, що потребує теоретико-соціологічної рефлексії.

При цьому чинники моря та суші можуть заломлюватися в різних елементах стратегій зовнішнього впливу, що потребує відповідного осмислення. Особливостям прояву таласократичних та телурократичних складників в стратегіях впливу одних суспільств на інші і є присвяченою дана стаття.

Аналіз попередніх досліджень з обраної теми.

Проблематика таласократії та телурократії досліджувалася в працях К. Шмітта, К. Хаусхофера, М. Таубе, О. Дугіна, В. Парето, Ю. Романенка. У зазначених авторів таласократія та телурократія аналізуються як предмет геополітики та військово-політичного домінування та формування етноцентризму.

К. Шмітт розглядає «всесвітню історію як історію боротьби континентальних держав проти морських держав і морських держав проти континентальних держав» (Шмітт, 1942). Цитуючи адмірала Кастекса, французького фахівця з військової науки, Шмітт наголошує на антагонізмах Моря та Землі як культурних та геополітичних дихотомій. В осьових символах імперій ці дихотомії, на думку автора, були представленими через образи ведмеда та кита та сюжетів їх протиборства. В такий спосіб було візуалізовано геополітичну конкуренцію між Росією і Англією (Шмітт, 1942).

К. Хаусхофер розробив теорію континентального блоку, в якій обстоював ідеї створення політичної коаліції держав суші, які

мали протистояти «тактиці анаконди» держав моря – Великої Британії та США. До коаліції континентальних держав автор зараховував Німеччину, Росію, Японію, Китай, Австрію, Болгарію, Туреччину, країни Латинської Америки. Чинниками створення альянсів мали б стати економічні проекти та протидія м'якій силі з боку англосаксонських суспільств (Хаусхофер, 2001, с. 20–57, 60–180).

Отже, автор вважав дихотомію «море-суша» базовими для протиріччя між європейськими і євро-азійськими та англо-саксонськими цивілізаціями, розглядаючи при цьому перспективи співробітництва Росії, Японії та Німеччини проти США та Великої Британії. Автор наголошував також на відсутності континентального альянсу як чинника поразки Німеччини і Росії в Першій світовій війні і їх перетворення на інструменти політики англосаксонських суспільств (Хаусхофер, 2001, с. 60–180).

М. Ф. фон Таубе відзначав нетривкість таласократії, що є зумовленим її швидким збагаченням із супутнім швидким падінням і зникненням. На думку дослідника, в конфліктах із континентальними суспільствами вони можуть не витримувати конкуренції. Саме тому суспільства суші володіють перевагами в порівнянні з суспільствами моря за рахунок розвитку комунікацій і транспортних технологій (М. Таубе, 1910, с. 33).

Для даного дослідження ключові ідеї К. Шмітта, К. Хаусхофера та М. фон Таубе є значущими для розуміння програм, технологій та результатів (ефектів) зовнішнього впливу таласократичних та телурократичних суспільств на інші суспільства. Вони різняться, зокрема, за такими ознаками, як прямий і непрямий вплив, відкритий та латентний вплив, тривкість/нетривкість отриманих акторами впливу результатів впливу одного суспільства на інше.

О. Дугін вважає, що «телурократія» (в авторській термінології – «сухопутна могутність»), пов'язана з фіксованістю простору і стійкістю його якісних орієнтацій і характеристик. На цивілізаційному рівні це втілюється в осілості, в консерватизмі, в жорстких юридичних нормативах, яким стають підлеглими великі об'єднання людей (роди, племена, народи, держави, імперії). Твердість Суші для дослідника «культурно втілюється в твердості етики та стійкості соціальних традицій. Сухопутним

(особливо осілим) народам притаманний індивідуалізм, дух підприємництва. Їм властиві колективізм і ієрархічність» (Дугін, 2008, с. 5–13).

О. Дугін, однак, не помічає деяких протиріч в твердості етики, права, з одного боку, та індивідуалізму та колективізму – з іншого. Адже саме «тверді» в нормативному аспекті суспільства демонструють відповідний колективізм, у той час як в суспільствах із гнучкими та ситуаційно-залежними нормами (прецедентним правом) переважає індивідуалізм як культурна складова.

«Таласократія», або в термінології Дугіна, «морська могутність», «являє собою тип цивілізації, який ґрунтується на протилежних установках: динамічності, рухливості, схильності до технічного розвитку. Його пріоритетами автор вважає кочівництво (особливо мореплавання), торгівлю, дух індивідуального підприємництва» (Дугін, 2008, с. 5–13).

При цьому «індивідуум, як найбільш рух-

лива частина колективу стає найвищою цінністю, а «...етичні та юридичні норми розмиваються, стають відносними і рухливими». Дослідник приписує цьому типу цивілізації швидкий розвиток, активну еволюцію, пластичну мінливість зовнішніх культурних ознак, збереження незмінності внутрішньої ідентичності загальної установки» (Дугін, 2008, с. 5–13).

Для даної статті теорія Дугіна є цікавою не своїми геополітичними міркуваннями, а соціокультурними та інституційними особливостями суспільств, які виявляються в реалізованих ними стратегіях зовнішнього впливу. Ці особливості стосуються складників духовної культури, включаючи ідеологію, особливостей політичного життєстрою, економічної системи, правової системи, освіти та системи соціалізації, які відбиваються на особливостях стратегій зовнішнього впливу цих суспільств. Ці особливості систематизовано можна представити у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Соціокультурні та інституційні особливості таласократичних та телурократичних суспільств та особливості стратегій їх зовнішнього впливу

Соціокультурні та інституційні особливості	Таласократичні суспільства	Телурократичні суспільства	Особливості стратегій впливу таласократичних суспільств	Особливості стратегій впливу телурократичних суспільств
Релігійні особливості	Маргінальний протестантизм	Католицизм, іслам, юдаїзм	Вплив переважно через маргінальні соціальні групи (інсайдерів-маргіналів) в суспільстві, що є об'єктом впливу	Вплив переважно через неправлячі абоправлячі елітні групи
Світогляднофiлософські особливості	Релятивізм, пробабілізм, скептицизм	Догматизм, раціоналізм	Переважно латентний, замаскований під об'єктивні соціальні процеси вплив або вплив, що реалізується через ринкову економіку в торговельному та фінансовому секторі	Переважно відкритий вплив шляхом відповідних культурних, військових, політичних, економічних інтервенцій
Ідеологічні особливості	Лібералізм з елементами соціалістичного популізму	Соціал-демократизм з елементами лібералізму, традиціоналізм ісламського, юдейського, конфуціанського зразка	Нав'язування і насадження власних ідеологічних цінностей, ідеологічне перепозиціонування суспільств, які є об'єктами впливу, на ліберальні цінності	Створення умов привабливості власних геополітичних, геоекономічних та геокультурних альянсів для суспільств, що є об'єктами впливу

Політична система	Неоліберальн о-соціальні, технократичн і держави добробуту з обмеженою (ліберальною) демократією	Соціалістичні, соціал-демократичні (соціально-правові) держави з демократією повної участі	Зовнішній вплив на політику та економіку переважно через неполітичні сфери (ідеологію, мистецтво)	Зовнішній вплив на політику та економіку переважно через політичні та економічні програми (квотна та митна політика, державний протекціонізм і т.п)
Правова система	Прецедентне право	Латинське (законодавче) право	Вплив переважно через зовнішні домовленості із окремими лідерами та елітами в суспільстві, що є об'єктом впливу. Застосування прямої військової агресії переважно із залученням регулярних збройних сил	Вплив переважно через створення право-зобов'язальних механізмів та інститутів. Застосування прямої військової агресії переважно із залученням приватних військових кампаній
Економічна система	Ліберальний капіталізм	Державний (соціальний) капіталізм	Економічний вплив переважно через зовнішнє фінансування, супутні боргові зобов'язання та різні форми мас-культурного виробництва (кіно-індустрія, музика та ін.)	Економічний вплив переважно через ресурсно-сировинні залежності, освітнє та науково-технічне співробітництво та консультування економічних реформ
Освіта та система соціалізації	Фрагментована та вузько-спеціалізована система освіти без визначеності меж між різними віковими підгрупами населення. Низька доступність вищої освіти через високу вартість	Диференційована та стадійно-структурована система освіти із визначеними секторами для різних вікових підгруп населення. Середня та висока доступність вищої освіти через державний протекціонізм	Переважає в спектрі технологій зовнішнього впливу тих, що є розрахованими на швидку емоційну мобілізацію мас та виграші в часі та швидкості соціальних змін	Переважає в спектрі технологій зовнішнього впливу тих, що є розрахованими на довготривалі культурні, соціально-структурні та інституційні зміни

В. Парето в своїй теорії еліт аналізує, з одного боку, правлячі та неправлячі еліти, розрізняючи їх за доступом до політичної системи. З іншого боку автор, послуговуючись типологією Н. Макіавеллі, поділяє елітні групи на «еліти лисиць» та «еліти левів». Парето додає до цього те, що еліти лисиць є орієнтованими на «інстинкт комбінацій», пов'язаний із дериватами як складниками психічної діяльності, а еліти левів – на резидуали (тверді залишки). Поняття дериватів та резидуалів в концепції Парето відповідають почуттям/уявленням та інстинктам/цінностям (Парето, 2008, с. 70–145).

Для предмету дослідження цієї статті,

яким є зовнішній вплив, концептуально важливими є декілька висновків із теорії еліт Парето. Перший висновок стосується застосування суспільствами, що реалізують зовнішній вплив, переважно неправлячі елітні групи як акторів впливу на інші суспільства. Неправлячі еліти є, з одного боку, зручними для імпорту еліт в інші суспільства за умов надвиробництва власних еліт і переспрямування впливу останніх на інші суспільства.

Це положення є важливим як для розуміння акторів зовнішнього впливу, так і застосовуваних ними технологій зовнішнього впливу в суспільствах із таласократичною та телурократичною орієнтацією. Автор має

обґрунтоване припущення з приводу того, що суспільства із таласократичною орієнтацією ширше і частіше використовують неправлячі еліти для імпорту впливу на інші суспільства

Другий висновок стосується розуміння суспільств, які є об'єктами впливу, як експериментальних полігонів для суспільств, які є суб'єктами впливу. Зазначені полігони можуть використовуватися для проектів соціальної інженерії, які є ризикованими для суспільств-суб'єктів впливу.

Третій висновок стосується розрізнення мішеней та технологій зовнішнього впливу одних суспільств на інші. Одні мішені використовуються таласократично-орієнтованими суспільствами – і це переважно мішені-«осади», якими фактично є інстинкти. Другі мішені використовуються телуократично-орієнтованими суспільствами – і це переважно мішені-«осади», якими фактично є цінності.

Вплив через інстинкти відбувається, так би мовити, «знизу і зсередини» – через економіку, соціальні комунікації, систему соціалізації. Вплив через цінності відбувається «згори» – через ідеологію, право, політику. Отже, таласократично-орієнтовані суспільства частіше діють технологіями м'якої сили (створення привабливості через культурну дипломатію, фінансово-монетарні інструменти та застосування військової сили та дипломатичного тиску), телуократично-орієнтовані суспільства – раціоналістичної пропаганди, наукового та освітнього «прозелітизму».

Ю. Романенко розвиває дихотомію «таласократія-телуократія» в тетраотомію «таласократія-телуократія-аерократія-фотіакратія». Автор вважає, що найрухливішими, а отже, і наймінливішими щодо зовнішнього впливу є фотіакратичні суспільства (фотіакратія в термінології дослідника є «владною вогню», під якою розуміється переважаюче в суспільстві хаотичне та відцентрове начало, яке відповідає тенденції переходу від стійких систем до нестійких агрегатів). Такі суспільства, на думку дослідника, є нестійкими через притаманну їм «дифузії макроїдентичності», під якою автор має на увазі проникність культурних кордонів та відсутність так званих «культурних аксіостазисів» (осьових складників культурної системи)

(Романенко та ін., 2016, с. 148–149).

Важливими для предмету дослідження статті є положення концепції Ю. Романенка щодо аерократії та фотіакратії, так що частина суспільств, які в типологіях К. Шмітта, К. Хаусхофера, М. Таубе, О. Дугіна є віднесеними до таласократичних або телуократичних, в концепції Ю. Романенка визначаються як аерократичні та фотіакратичні. Дослідник вважає особливістю аерократичних суспільств спрямованість на домінування через стратегії наукового та медійного імперіалізму, а фотіакратичні суспільства зараховує до найбільш вразливих для зовнішнього впливу через дифузії їх макроїдентичності (Романенко та ін., 2016, с. 123, 149).

Метою статті є розробка описово-аналітичної схеми стратегій зовнішнього впливу таласократично- та телуократично-орієнтованих суспільств та їх ключових елементів. Для досягнення мети передбачено досягнення наступних завдань: 1) розробка описово-аналітичної схеми стратегій зовнішнього впливу таласократично-орієнтованих суспільств; 2) розробка описово-аналітичної схеми стратегій зовнішнього впливу телуократично-орієнтованих суспільств; 3) порівняльний аналіз стратегій зовнішнього впливу 1 і 2.

Результати дослідження

Дихотомія таласократії та телуократії володіє значним пояснювальним потенціалом в розробці соціологічної теорії зовнішнього впливу. Як було з'ясовано в попередніх публікаціях, географічний простір певної спільноти є структураційним чинником для її культурної системи. Ціннісні, інституційні та нормативні складники культурної системи, з одного боку, самі перебувають в полі структураційного впливу географічного простору. У вже сформованому вигляді культурна система виражає інкорпорований в ній географічний простір у вигляді специфічних культурних сенсів.

В свою чергу, культурні сенси стають наскрізними для соціальних інституцій, включаючи економічні, політичні, правові, науково-технічні та демографічні складники інституційної матриці конкретного суспільства. Таким чином, через культуру моря та культуру суші в суспільстві можуть відтворюватися культурно-відповідні типи економіки та політики моря і суші, відповідні

типи наукового та технічного мислення та інституціоналізації науки, відповідні правові системи моря та суші, та способи відтворення народонаселення в умовах цивілізацій моря та суші.

Розмежування таласократії та телурократії, отже, може слугувати типологічним чинником для розуміння ключових складників стратегій зовнішнього впливу, до яких в нашому дослідженні відносяться: суб'єкти впливу в особі відповідних культурних, політичних, економічних акторів; об'єкти впливу із відповідними мішенями впливу; рівні впливу; програми впливу, які визначають інтенції впливу; технології впливу, які визначають конкретні алгоритми та способи впливу; результати (ефекти) впливу суб'єктів на об'єкти впливу (Терновая, 2016).

Таласократія і телурократія є, перш за все, культурними дихотоміями. Ці дихотомії різняться за ознаками догматизму/релятивізму, консерватизму/ситуаціонізму, сталості/мінливості, осілості/кочового способу життя, традиціоналізму/лібералізму, економіки виробництва/економіки торгівлі-споживання, етатизму/цивілізму, колективізму/індивідуалізму, станового суспільства/класового суспільства, латинського (романо-германського) права єдиного закону/англо-саксонського права множинних прецедентів, культурної системи/культурного агрегату, прямого політичного правління (монархія, демократія)/непрямого політичного правління (олігархія, нетократія).

В соціальній історії є наявними тенденції переходу естафети могутності від суспільств телурократичних до суспільств таласократичних. Це є пов'язаним із тим, що таласократичні суспільства ментально і культурно прихильні до опанування інформаційних технологій та електронних комунікацій, наукоємних моделей організації економіки, що створює для них стратегічні переваги.

Вибір самих символів навряд чи можна вважати довільним, оскільки за кожним символом стоїть семантичне поле із відповідними культурними сенсами, які відбиваються в особливостях структурних елементів зовнішнього впливу.

Таласократія накладає відбиток на способи впливу через особливості структурування життєвого простору відповідних суспільств, які можна визначити як острівні. Острівні

суспільства характеризуються самозамкненістю, відносною ізольованістю, відокремленістю від твердого простору, що загалом призвичаює населення цих суспільств до ресурсних дефіцитів та невизначеностей (Елацков, 2017).

Подібні дефіцити та невизначеності стосуються джерел прісної води (Велика Британія, Японія, Нідерланди), продовольства та корисних копалин, аборигенного населення, з яким доводиться стикатися під час колоніальних інтервенцій (Іспанія, Португалія). Узвичаєність дефіциту та невизначеності сприяє розвитку відповідних культурних та психічних особливостей: хижості, підприємливості, жорстокості, владолюбства.

Водночас таласократія сприяє розвитку ментальної варіативності, дивергентного мислення, відповідних стратегій та тактик взаємодії із середовищем, в яких поєднується неординарна комбінаторика із проявами ощадливості у використанні ресурсів. В зовнішньому впливі зазначене стосується використання різних науково-технічних артефактів та посередників (в соціальній сфері), які дають можливість здешевити та заощадити натуральні стратегічні ресурси.

Острівні суспільства, які розвиваються в парадигмі таласократії (влади моря та водної стихії) іноді можуть використовувати технології паразитично-колоніального, класичного ринкового або інформаційного та постінформаційного капіталізму. Не в останню чергу схильність до впровадження наукоємних виробництв є пов'язаною із їхньою бідністю, а отже, нестачею резервних земельних площ, корисних копалин та інших ресурсів, які дають можливості для отримання багаточисельних рент. В самих елітах таласократичних суспільств точиться неперервна боротьба за ренти, для загальмовування якої їм доводиться частіше вступати в перемовини або переспрямовувати власну агресію на захоплення нових територій (колоніалізм).

Прихильність еліт зазначених суспільств до вираженого інстинкту комбінацій за Парето сприяє використанню прихованих механізмів соціального панування над масами. Це означає, що в таласократичному впливі перевага віддаватиметься не стільки прямій силі, скільки різноманітним непрямим спо-

собам досягнення та реалізації влади. Щодо населення власних країн еліти таласократичних суспільств використовують такі соціальні інститути, які дозволяють обмежити кількість власників освітнього (інтелектуального) капіталу.

Таке обмеження досягається або створенням економічних або соціально-станових бар'єрів доступу до освіти (США, Велика Британія). В сучасних умовах зазначені бар'єри створюються шляхом правових обмежень через встановлення професійно-кваліфікаційних компетенцій на різних рівнях освіти, які створюють перешкоди для варіативних траєкторій освітньої мобільності і відповідають вузькій спеціалізації (Фридман, 2016).

Телурократичні суспільства через особливості структурування сухопутного про-

стору розвиваються під впливом культури догматичного (традиціоналістського) типу із відповідними складниками духовної надбудови. Їх способи впливу відзначаються вираженою безпосередністю, неперервністю, прихильністю до використання прямої сили (Німеччина, Росія) (Dugin, 2015).

У відповідності до теорії еліт В. Парето в стратегіях зовнішнього впливу суспільств суші діє «інстинкт непорушності агрегатів», який зумовлює прихильність до використання сформованих інституційних акторів для здійснення зовнішнього впливу (Парето, 2008, с. 70–144).

Відмінності між таласократичною та телурократичною стратегіями впливу виявляються за ознаками, представленими в таблиці 2.

Таблиця 2

Елементи системи зовнішнього впливу в таласократичній та телурократичній стратегіях

Елементи системи зовнішнього впливу	Таласократична стратегія	Телурократична стратегія
Суб'єкти зовнішнього впливу в особі відповідних культурних, політичних, економічних акторів	Актори 2-го рівня впливу. Медіатори, які представлені культурними елітами, включаючи медіа-еліти, та відповідними недержавними інституціями (бізнес-корпораціями, засобами масової інформації, просвітницькими та правозахисними організаціями тощо). Актори 1-го рівня впливу. Політичні еліти	Актори політичних еліт із делегованими повноваженнями та формально-правовим статусом
Об'єкти зовнішнього впливу із відповідними мішенями впливу	Елітні групи (культурні, медійні, економічні, політичні) неструктурованих або назовні-орієнтованих суспільств, схильні до культурної, політичної та економічної колаборації. Соціальні групи із проблемним статусом (такі, що мають досвід дискримінації, соціально-історичних травм і т.п) в конкретному суспільстві	Елітні групи (культурні, медійні, економічні, політичні) неструктурованих або назовні-орієнтованих суспільств, схильні до культурної, політичної та економічної колаборації. Макрорегіони або інші територіальні одиниці, в яких є наявними сепаратистські угруповання.
Рівні зовнішнього впливу	Культурний, соціально-комунікаційний економічний, політичний, військовий	Культурний, соціально-комунікаційний економічний, політичний, військовий

Програми зовнішнього впливу, які визначають інтенції впливу	Непрямий (дистанційний) вплив через соціальні мережі, засоби масової інформації, міжнародні громадські організації, заклади вищої освіти, транснаціональні корпорації, політичні лоббі.	Прямий вплив через зовнішньо-політичні відомства, міжнародні урядові та судові установи шляхом прийняття відповідних рішень (заяв, резолюцій тощо).
Технології зовнішнього впливу, які визначають конкретні алгоритми та способи впливу	Мобілізація негативної громадської думки через соціальні мережі та ЗМІ; дискредитація еліт та окремих лідерів шляхом звинувачень в корупції, політичній неблагонадійності, обмеженнях прав і свобод тощо; економічний шантаж та економічні санкції; організація масових безпорядків, включаючи кольорові революції; військові інтервенції із використанням приватних військових кампаній; непрямі колоніальні протекторати	Дипломатичний (зовнішньо-політичний) тиск, застосування культурної дипломатії, економічні санкції, військові інтервенції із використанням регулярних збройних сил
Результати (ефекти) зовнішнього впливу суб'єктів на об'єкти впливу	Дестабілізація ситуації в політичній, економічній, соціально-комунікаційній сфері суспільства-об'єкта впливу, що має, з точки зору акторів впливу, збільшити ефективність подальших заходів впливу	Політичне реконфігурування еліт суспільства-об'єкта впливу, виключення з них небажаних для акторів впливу лідерів

Так, суспільства та актори, які діють із застосуванням таласократичною стратегії, віддають перевагу тому, щоб на першому етапі впливу діяти через різних посередників (акторів впливу 2-го рівня), що дозволяє приховувати як сам факт впливу, його інтенції, так і маскувати інтереси первинних інтересантів.

Акторами впливу другого рівня виступають представники різних корпорацій (в першу чергу – медійних та економічних), політичні лобісти в органах влади та управління суспільства, яке стає об'єктом впливу. Зазначені актори можуть вести перемовини різного змісту із застосуванням переконання, умовляння тиску, шантажу тощо.

Коли стратегія впливу на 1-му етапі виявляється з тих чи інших причин невдалою, в процес впливу включаються актори 1-го рівня впливу, якими є політичні еліти відповідного суспільства. Тиск на них чиниться або безпосередньо елітними групами суспільства-суб'єкта впливу, або ж посередниками в особі культурних та медійних еліт, які мобілізують громадську думку, ініціюють

акції масового протесту та масові безпорядки, створюють інформаційні приводи для застосування економічних санкцій тощо.

В телурократичній стратегії переваги з боку суспільства-суб'єкта впливу віддаються політичним елітам, волевиявлення яких, на відміну від таласократичної стратегії, набуває чіткішої вираженості через зовнішньо-політичні установи або міжнародні організації. Йдеться про різноманітні дипломатичні ноти, звернення тощо. При цьому політичні еліти суспільства-суб'єкта впливу звертаються до подібних їм еліт суспільства-об'єкта впливу, використовуючи інституційні (офіційні) канали, а відповідні лідери займають, здебільшого, легальні (формальні) посади та є наділеними відповідними повноваженнями (Назаретян, 2015).

Відмінності за об'єктами та мішенями впливу в таласократичній та телурократичній стратегіях пов'язані із елітними та неелітними групами, з одного боку, та макро-регіонами – з іншого. Суспільства суші за наявності відповідних територіальних інтересів щодо наближених до них суспільств

можуть здійснювати культурний, економічний, політичний вплив щодо сепаратистських та іредентистських угруповань, які є зацікавленими в приєднанні до відповідних держав або в отриманні більшої автономії щодо центру і т.п.

Суспільства моря із відповідними стратегіями впливу можуть спрямовувати вплив як на елітні, так і на неелітні групи суспільства-об'єкта впливу. При цьому перевага віддається використанню соціальних груп із проблемним (дискримінованим або ексклюзивним) статусом, тих, що піддавалися різним практикам етнічного, релігійного, політичного чи соціо-економічного приниження, геноцидам, переслідуванням і т.п. Останнім часом в так званих кольорових революціях використовуються спеціально підготовлені групи активістів та бойовиків (Шарп, 2005, с. 111–180).

Для цього можуть використовуватися різноманітні громадські організації із зовнішнім джерелом фінансування. Йдеться про групи, які активно формують громадську думку шляхом організації різних наукових та соціально-політичних акцій: круглих столів, брифінгів, демонстрацій, мітингів. Згідного чинного законодавства окремих країн, такі організації потрапляють до категорії «агентів впливу», що може мати наслідком відповідні обмеження їх діяльності (Шарп, 2005, с. 111–180).

«Агенти впливу» є представленими групами людей, які справляють вплив на культуру, економіку, засоби масової інформації, формуючи громадську думку та маючи на меті вплив через зазначені інститути на політичні еліти. При цьому агенти впливу можуть представляти інтереси іншого суспільства у власному суспільстві, реалізуючи представництво зовнішнього суспільства як цілеспрямовано і свідомо, так і стихійно, залучаючись до різних масових рухів (Шарп, 2005, с. 111–180).

Зазначені актори можуть бути лише прихильниками культурних цінностей суспільства, яке є зацікавленим у кольоровій революції. Вони є схильними опікуватися не стільки інтересами власного суспільства, скільки світоглядним уявленням або впливам зовнішніх центрів влади. Подібні особи у внутрішньому просторі власного суспільства стають промоутерами зовнішніх

впливів інших суспільств, маючи, при цьому, політичні амбіції (Шарп, 2005, с. 111–180).

За рівнями впливу таласократичні та телурократичні стратегії різняться доволі неістотно. І суспільствами першої, і другої групи можуть використовуватися як технології сучасної «м'якої», культурної та інформаційної, так і «жорсткої» (економічної, політичної, військової) зброї. В сучасних умовах перевага віддається культурному, медійному імперіалізму та економічній експансії, в той час як в минулому перевага віддавалася військовим кампаніям та війнам, колоніальним інтервенціям.

В останніх також можуть виявлятися суто технологічні відмінності, які стосуються використання регулярних збройних сил в телурократичних стратегіях або приватних армій (приватних військових кампаній) в таласократичних стратегіях.

Відмінності між таласократичною та телурократичною стратегіями виявляються також в рівнях зовнішнього впливу. В таласократичній стратегії вплив на відбувається на рівнях із переважанням безособових соціальних процесів. Отже, актори, що використовують цю стратегію віддають перевагу анонімності і безособовості зовнішнього впливу. Це випливає із загальної логіки «парадигми моря», в якій важко встановити кордони як між територіями, так і інституціями, і соціальними процесами, а також окремими лідерами, що приймають рішення. Саме безособовість домінує на соціально-комунікаційних та економічних рівнях впливу. В політиці та культурі є наявними певні персональні актори, тож їм не віддається перевага.

В телурократичній стратегії, навпаки, вплив зосереджується на культурних, соціально-комунікаційних та політичних рівнях, оскільки вони, в більшості випадків, включають дискретні рішення із конкретними суб'єктами, а також припускають персоналізованість через створення культурного продукту, коли йдеться про культурний вплив.

За програмами впливу, які визначають інтенції впливу, таласократична та телурократична стратегії відрізняються переважанням прямих або непрямих способів впливу. Прямі способи впливу дають можливість визначити цільові установки впливу, встановити відповідну зацікавленість суб'єктів, які

реалізують програму впливу, а отже, реалізовувати щодо них стратегії протидії. Непрямі способи впливу не дають можливості визначати цілі впливу, розпізнавати відповідні інтереси, а отже, припускають маскуванню впливу під випадковості або безособові процеси.

Як впливає із наведеного вище, «суспільства моря» віддають перевагу технологіям м'якої сили, що означає переважання непрямих способів впливу над прямими. Йдеться про інформаційні кампанії в ЗМІ та культурну дипломатію (йдеться про різні види мистецтва – кіно, музику, живопис; організацію культурних виставок; впровадження освітніх програм; організацію наукового, освітнього та технічного обміну; літературні комунікації; трансляції культурних програм; організацію міжконфесійних контактів).

Коли ж застосування непрямих способів впливу зазнає неуспіху, «суспільства моря» можуть вдаватися до військових інтервенцій. Прикладами подібних інтервенцій можуть бути конфлікти в Югославії та в сербському Косово. «Суспільства суші» в більшості випадків застосовують прямий зовнішньо-політичний тиск та відкритий військовий шантаж, включаючи прямі військові інтервенції. В такий спосіб діяла Португалія часів Салазара, коли відреагувала на повстання в Мозамбіку, Анголі та Гоа в 1964 році.

Висновки

Застосування суспільствами, що реалізують зовнішній вплив, переважно неправлячих елітних груп як акторів впливу на інші суспільства. Неправлячі еліти є, з одного боку, зручними для імпорту еліт в інші суспільства за умов надвиробництва власних еліт і переспрямування впливу останніх на інші суспільства.

Це положення є важливим як для розуміння акторів зовнішнього впливу, так і застосовуваних ними технологій зовнішнього

впливу в суспільствах із таласократичною та телурократичною орієнтацією. Суспільства із таласократичною орієнтацією ширше і частіше використовують неправлячі еліти для імпорту впливу на інші суспільства.

Суспільства, які є об'єктами впливу, як експериментальні полігони для суспільств, які є суб'єктами впливу можуть використовуватися для проектів соціальної інженерії, які є ризикованими для суспільств-суб'єктів впливу.

Розрізнення мішеней та технологій зовнішнього впливу одних суспільств на інші. Одні мішені використовуються таласократично-орієнтованими суспільствами – і це переважно мішені-«осади», якими фактично є інстинкти. Другі мішені використовуються телурократично-орієнтованими суспільствами – і це переважно мішені-«осади», якими фактично є цінності.

Таласократичні та телурократичні стратегії впливу одних суспільств на інші суспільства є багато в чому залежними від соціокультурних та інституційних особливостей суспільств, які є суб'єктами впливу. Наближеність до моря чи суші в проекції на культурну ідентичність та інституційні профілі різних суспільств перестає бути фізико-географічною детермінантою. Просторові координати можуть істотним чином визначати ціннісно-нормативні засади різних суспільств та стратегії їх впливу на інші суспільства, зазначаючи, в свою чергу, зворотного впливу з їх боку. Таласократія і телурократія стають супутніми для різних елементів стратегій зовнішнього впливу з урахуванням геополітичних, гео економічних та геокультурних особливостей суспільства. Відмінності між елементами стратегій можуть виявлятися в особливостях суб'єктності суспільства, об'єктів та мішеней зовнішнього впливу, рівнів зовнішнього впливу, програм та технологій зовнішнього впливу, ефектів та результатів впливу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Дугин А. Г. Геополитика как эффективный метод современной Российской политической теории и практики. *Научная мысль Кавказа*. 2008. № 3. С. 5–13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/geopolitika-kak-effektivnyy-metod-sovremennoy-rossiyskoy-politicheskoy-teorii-i-praktiki>.

Елацков А. Б. Общая геополитика: вопросы теории и методологии в географической интерпретации. Москва : ИНФРА-М, 2017. 250 с.

Назаретян А. П. Геополитика, планетарное мышление и «агентура влияния». *Психологическое знание в научной картине мира*. Белгород : Автономная некоммерческая организация высшего образования «Белгородский университет кооперации, экономики и права», 2015. С. 21–28.

- Парето В. Компендиум по общей социологии. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. 511 с.
- Таубе М. Ф. Образование великодержавных единиц. Санкт-Петербург : Отечественная типография, 1910. 42 с.
- Терновская Л. О. Геополитика островов. *Этносоциум*. Москва : Этносоциум, 2016. № 9 (99). С. 129–139.
- Фридман Дж. «Горячие» точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.
- Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. Москва : Мысль, 2001. 426 с.
- Шарп Дж. От диктатуры к демократии: концептуальные основы освобождения. Москва : Ультра. Культура, 2005. 224 с.
- Шмитт К. Земля и море URL: <http://eurasia.com.ru/docs/schmitt.html>.
- Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики: монография / Я.В. Зоська и др.; за ред. Романенко Ю.В. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.
- Dugin A. Last War of the World-Island: The Geopolitics of Contemporary Russia. London : Arktos, 2015. 166 p.

REFERENCES

- Dugin, A. G. (2008). Geopolitika kak jeffektivnyj metod sovremennoj Rossijskoj politicheskoy teorii i praktiki [Geopolitics as an effective method of modern Russian political theory and practice]. *Nauchnaja mysl' Kavkaza – Scientific thought of the Caucasus*, 3, 5–13. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/geopolitika-kak-effektivnyy-metod-sovremennoj-rossijskoj-politicheskoy-teorii-i-praktiki> [in Russian].
- Dugin, A. (2015). *Last War of the World-Island: The Geopolitics of Contemporary Russia*. London: Arktos.
- Elackov, A. B. (2017). *Obshchaya geopolitika: voprosy teorii i metodologii v geograficheskoy interpretacii* [General geopolitics: questions of theory and methodology in geographical interpretation]. Moskva: INFRA-M [in Russian].
- Fridman, Dzh. (2016). «Goryachie» tochki. *Geopolitika, krizis i budushchee mira* ["Hot" spots. Geopolitics, crisis and the future of the world]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Nazaretyan, A. P. (2015). Geopolitika, planetarnoe myshlenie i «agentura vliyanija» [Geopolitics, planetary thinking and “agents of influence”]. *Psihologicheskoe znanie v nauchnoj kartine mira – Psychological knowledge in the scientific picture of the world*. Belgorod: Avtonomnaya nekommercheskaya organizaciya vysshego obrazovaniya «Belgorodskij universitet kooperacii, ekonomiki i prava» [in Russian].
- Pareto, V. (2008). *Kompendium po obshhej sociologii* [Compendium of General Sociology]. Moskva: Izd. dom GU VShJe [in Russian].
- Taube, M. F. (1910). *Obrazovanie velikoderzhavnyh edinic* [Formation of great power units]. Sankt-Peterburg: Otechestvennaja tipografija [in Russian].
- Ternovaya, L. O. (2016). Geopolitika ostrovov [Geopolitics of the Islands]. *Etnosocium*, 9, 129–139 [in Russian].
- Haushofer, K. (2001). *O geopolitike. Raboty raznyh let* [On Geopolitics. Works of different years.]. Moskva: Mysl' [in Russian].
- Sharp, Dzh. (2005). *Ot diktatury k demokratii: konceptual'nye osnovy osvobozhdeniya* [From Dictatorship to Democracy: Conceptual Foundations of Liberation]. Moskva: Ul'tra. Kul'tura [in Russian].
- Shmitt, K. (1942). *Zemlja i more* [Land and Sea]. Retrieved from <http://eurasia.com.ru/docs/schmitt.html> [in Russian].
- Romanenko, Ju. V. (Ed.). (2016). *Jetnicheskaja identichnost': sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki* [Ethnic identity: sociosystemological dimension of geopolitics]. Kyiv: Merk'juri-Podol'e [in Russian].

Гугнін Едуард

Кандидат соціологічних наук, доцент
Національний університет «Запорізька політехніка»

Guginin Eduard

Candidate of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Zaporizhzhia Polytechnic National University

Email: guginined@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6390-3691

Цитування: Гугнін, Е. (2020). Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 69–80. doi: 10.15421/1720103

Citation: Guginin, E. (2020). Chynnyky moria ta sushi v teoretychnomu obhruntuvanni stratehii zovnishnoho vplyvu [Factors of the sea and land in the theoretical substantiation of external influence strategies]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 69–80. doi: 10.15421/1720103

Стаття надійшла / Article arrived: 30.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 17.11.2020

Історія

DOI: 10.15421/17209104

УДК: 902/904

Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh*Huseyn Mammadzadeh, Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan National Academy of Sciences*

Shortepe situated near Shatirli village of Barda in Garabagh region of Azerbaijan Republic. Archaeological excavations gave us an opportunity to research antique and early medieval period of the city. Shortepe is one of the biggest antique and early medieval settlements of Azerbaijan. The settlement situated near Shatirli village in Barda region. There situated Bronze Age settlement Balatepe which were one of the important centers of Kura-Araxes (proto-albanians) tribes, Bronze Age kurgans and Shortepe archaeological complex in Shatirli village. As a result of the research, four cultural strata were discovered. The first layer belongs to the Kur-Araz culture. In this layer, hearth-shaped and horseshoe-shaped hearths were found. In the second layer, painted and simple vessels typical of the Middle Bronze Age were found, and in the third layer, stone box-type tombs and long-necked clay vessels were found. The fourth layer is located at a depth of 0.3-0.9 m. Earthen graves belonging to children and the elderly were found in this layer. There are considerable information about Barda city and a region where it is situated in the works of authors of Antic and Early Middle Ages. Archeologists C.Morqan, N.Silosani, İ.Babayev, R.Goyushov, A.Nuriyev, H.Jafarov, F.Osmanov, A.Mammadov, M.Huseynov had been researched in Barda. According to professor A.M.Mammadov, Shortepe monument is remains of ancient Barda that called "Harum" in the works of Nizami Ganjavi. The article was dedicated to antique and early medieval fortified settlement Shortepe, which researchers prove that the settlement was an ancient Barda town. We can localize it with Anariaka antique Caucasian Albanian settlement. Archaeological excavations were continued in 2006-2016 years regularly. Archaeological excavations had been led in Shortepe in 2014. Scientific researches had been continued in the size of 10x10 m and the area had been divided 4 square. In the result of the archaeological excavations has been got the material examples which dedicated to the antique and early medieval period. In 2015 year archaeological excavations continued. Fortified part of settlement and pit graves was unearthed during digs. Scientific investigations show that Shortepe was ancient city of Garabagh region of Azerbaijan.

Keywords: *Shortepe, Garabagh, Caucasian Albania, Azerbaijan, settlement*

Зміцнене селище Шортепе і раннє місто Барда в Карабасі*Гусейн Мамедзаде, Інститут археології та етнографії Азербайджанської національної академії наук*

Шортепе розташоване поблизу села Шатирлі Барда в Карабахському районі Азербайджанської Республіки. Археологічні розкопки дали нам можливість дослідити античний та ранньосередньовічний період міста. Шортепе – одне з найбільших античних та ранньосередньовічних поселень Азербайджану. Поселення, розташоване поблизу села Шатирлі в районі Барда. У селі Шатирлі розташоване поселення бронзового віку Балатепе, яке було одним з важливих центрів племен Кура-Араксів (прото-албанців), курганів бронзового віку та археологічного комплексу Шортепе. У результаті досліджень було виявлено чотири шари культури. Перший шар належить до Кур-Аразської культури. У цьому шарі були виявлені вогнищеподібні та підковоподібні вогнища. У другому шарі були знайдені розписні та прості посудини, характерні для середньої бронзи, а в третьому шарі – кам'яні могили коробчатого типу та глиняні посудини з довгим горлом. Четвертий шар розташований на глибині 0,3–0,9 м. У цьому шарі були знайдені земляні могили, що належали дітям та людям похилого віку. Існує значна інформація про місто

Барда та регіон, де воно знаходиться, у працях авторів античного та раннього середньовіччя. У Барді були проведені дослідження археологів К. Моркана, Н. Сілосани, І. Бабаєва, Р. Гоюшова, А. Нурієва, Х. Джафарова, Ф. Османова, А. Мамедова, М. Гусейнова. За словами професора А. М. Мамедова, пам'ятник Шортепе – це залишки стародавньої Барди, яку в роботах Нізами Ганджави називали «Харум». Стаття була присвячена античному та ранньосередньовічному укріпленому поселенню Шортепе, дослідники доводять, що поселення було древнім містом Барда. Ми можемо локалізувати це за допомогою античного поселення кавказьких албанців Анаріяки. Археологічні розкопки продовжувались у 2006–2016 рр. регулярно. Археологічні розкопки були проведені в Шортепе в 2014 р. Продовжувались наукові дослідження розміром 10x10 м, а площа була розділена на 4 кв. У результаті археологічних розкопок отримані матеріальні зразки, присвячені античному та ранньому середньовічному періоду. У 2015 р. археологічні розкопки тривали. Під час розкопок було розкопано укріплену частину поселення та ямних могил. Наукові дослідження показують, що Шортепе було древнім містом Карабахського району Азербайджану.

Ключові слова: *Шортепе, Карабах, Кавказька Албанія, Азербайджан, поселення*

Укрепленный поселок Шортепе и ранний город Барда в Карабахе

Гусейн Мамедзаде, Институт археологии и этнографии Национальной академии наук Азербайджана

Шортепе расположен недалеко от села Шатырли Барда Карабахского района Азербайджанской Республики. Археологические раскопки дали нам возможность исследовать античный и раннесредневековый периоды города. Шортепе – одно из крупнейших античных и раннесредневековых поселений Азербайджана. Поселок расположен недалеко от села Шатырли Бардинского района. Здесь расположено поселение Балатепе бронзового века, которое было одним из важных центров куро-аракских (протоалбанских) племен, курганы бронзового века и археологический комплекс Шортепе в селе Шатырли. В результате исследования было обнаружено четыре культурных пласта. Первый слой относится к Кур-Аразской культуре. В этом слое обнаружены очаги очаговой и подковообразной формы. Во втором слое обнаружены расписные простые сосуды, характерные для среднего бронзового века, а в третьем слое – каменные гробницы коробчатого типа и глиняные сосуды с длинной шеей. Четвертый слой находится на глубине 0,3–0,9 м. В этом слое были обнаружены земляные могилы детей и стариков. О городе Барда и районе, в котором он расположен, имеется немало сведений в произведениях авторов античного и раннего средневековья. В Барде были проведены исследования археологов Ч. Моргана, Н. Силосани, И. Бабаева, Р. Гоюшова, А. Нуриева, Х. Джафарова, Ф. Османова, А. Мамедова, М. Гусейнова. По словам профессора А. М. Мамедова, памятник – Шортепе это остатки древней Барды, которую в произведениях Низами Гянджеви именовал «Харум». Статья посвящена античному и раннесредневековому городищу Шортепе, исследователи которого доказывают, что это городище было древним городом Барда. Мы можем локализовать его с помощью античного поселения кавказских албанцев Анариака. В 2006–2016 гг. археологические раскопки продолжались регулярно. В 2014 году в Шортепе были проведены археологические раскопки. Продолжались научные исследования в размере 10x10 м, территория была разделена на 4 кв. В результате археологических раскопок были получены материальные образцы, посвященные античному и раннему средневековью. В 2015 г. археологические раскопки продолжились. Укрепленная часть поселения и ямные могилы были обнаружены при раскопках. Научные исследования показывают, что Шортепе был древним городом Карабахского района Азербайджана.

Ключевые слова: *Шортепе, Карабах, Кавказская Албания, Азербайджан, поселение*

Introduction:

Shortepe situated near Shatirli village of Barda in Garabagh region of Azerbaijan Republic. Archaeological excavations gave us an opportunity to research antique and early medieval period of the city. Shortepe is one of the biggest antique and early medieval settlements of Azerbaijan. The settlement situated near Shatirli village in Barda region. There situated Bronze Age settlement Balatepe which were one of the important centers of Kura-Araxes (proto-albanians) tribes, Bronze Age kurgans and Shortepe archaeological complex in Shatirli village. There are considerable information about Barda city and a region where it is situated in the works of authors of Antic and Early Middle Ages. Archeologists C. Morqan, N.Silosani, İ.Babayev, R.Goyushov, A.Nuriyev, H.Jafarov, F.Osmanov, A.Mammadov, M.Huseynov had been researched in Barda. According to professor A.M.Mammadov, Shortepe monument is remains of ancient Barda that called "Harum" in the works of Nizami Ganjavi.

During excavations unearthed the remains of the fortress walls and citadel which concerning to VII–VI centuries B.C. (Figure 5), also, clay seal on a coin writing cuneiform on it that cut in Anatolia marks the X century B.C., a woman statue called "Goddess Nushaba" related IV century B.C. and ruler of Caucasian Albanian – Girdman prince Javanshir's statue and others (Mammadov, 2014; Mammadov, Aliyev, 2013; Mammadov et al. 2015; Mammadov et al., 2016). According to professor A. M. Mammadov, as a result of sustainable development of center of proto-albanian-gargar tribes Barda was formed as a settlement in III millennium B.C. in the territory of Balatepe (Mammadov, 2014). The monuments in Barda such as "King's Kurgan", "Ruler's Kurgan" and "Commander's Kurgan" inform us about the ancient history of statehood traditions and urban culture in the Caucasian Albania. Barda was a centre of Albanian Catholicos since 552 to 797 AD (During Caucasian Albanian reign: Catholicos Abas (552–596), Catholicos Viro (596–628), Catholicos Zakhariyya II (628–645), Catholicos Iohann II (646–671),

Catholicos Ukhtanes (672–683), Catholicos Nerses (690–704); During Caliphate reign: Catholicos Simeon I (705–706), Catholicos Michael (707–742), Catholicos Anastas (742–746), Catholicos Joseph (747–762), Catholicos Davud II (763–767), Catholicos Davud III (768–777), Catholicos Matheos (778–780), Catholicos Moisey II (780), Catholicos Haaron (781–782), Catholicos Solomon I (782), Catholicos Teodoroth (782–786), Catholicos Solomon II (786–797) – in 797 Catholicos centre moved to Bardakur city) (Kalankatuklu, 2006). It known such names as Anariaka, Barda, Barza, Partav, Harum and Firuzabad in the historical sources. According to professor A. M. Mammadov, before Barda was a part of an old state of Azerbaijan Manna, then the part of the Caucasian Albania (Mammadov, 2014). The researchers coordinate the name of Barda with Parda in Manna which was an ancient state of Azerbaijan and with Scythian king Partatua's name. Barda is called "Arran's mother", "the biggest city" of Caucasus by the Early Medieval authors, due to the Eastern world Barda was "the second biggest city" after Baghdad and so on. They note that Barda was located at the crossroads for international trade (Mammadov, Jafarov, Hasilov, & Aliyev, 2005, p. 48–49). There was the largest market called El-Kurki, it was larger than Gulsure market in Baghdad. Arabian historian Ibn-Hovgal wrote in X century: "Regarding Barda city... it is a mother of Arran and the best place here... there is not so big, productive place as Barda between Irag and Tabaristan according to its position and treasure income..." (Hawgal, 1908). More than one hundred thousand people lived in Barda in the Early Medieval period. Generation of great scientists with "Bardai" nickname like as Ahmed ibn Ibrahim Bardai, Abdurrahman ibn Jafer Bardai, Abu Bakr Muhammad ibn Yahya Bardai, Abu Jafer Bardai, Abu Ali Bardai, Abu Abdullah Bardai, Ibn Safwan Bardai, Abu Amr Bardai, Abu Uthman Bardai, Abu Saeed Bardai, Abu-l Hasan Ali ibn Mardak Bardai, Ibn Yusuf Bardai, Abu Hanifa Muhammad ibn Abdurrahman ibn Malik Bardai, Abu Bakr Ahmed ibn Muhammad ibn Ali Bardai, Abu Zur'a Bardai, Abu Bakr Muhammad ibn Abdullah Bardai, Ahmed Bardai, Abu Saeed

Hasan ibn Ali Bardai, Abu Saeed Ahmed ibn Abdulaziz Bardai and other scholars who born in Barda and well-known with their works in Near and Middle East (Nasirov, 2011), (Nuriyev, & Babayev, 2001). They got religious and secular education in Barda and other educational centers of Muslim countries of the world. Among the scholars were mathematicians, engineers, physicians, lawyers, poets, speakers, astrologers and politicians from Barda (Mammadov 2014), (Mammadov, Jafarov, Hasilov, & Aliyev, 2005, p. 50–51).

Russian academician V. V. Bartold said that it is impossible to learn Azerbaijan history without learning of Barda's history (Bartold, 1963). There are different types of monuments in separate periods in Shortepe and in the whole territory of Barda. Balatepe was formed as an urban settlement in the end of the Bronze Age – Early Iron Age. Professor H. Jafarov found mold for metal preparing and pottery product patterns and other residues of cultural heritage in the settlements Early and middle Bronze ages that belong to urban culture during his excavation in Balatepe in 1981 (Jafarov, 2000). Shortepe has been developed as trade, art and cultural center in the Antique period (Mammadov, 2014), (Mammadov, Aliyev, 2013, p. 209–210). Shortepe multilayered settlement is one of such monuments of Barda district in Garabagh.

Archaeological excavation proves that the castle walls lies till ground barrier now it called Barda Tomb in the early Middle Ages when it was capital city and has changed its place according of Slavs attacks in 944. The second capital of Caucasian Albania Barda (Partav) has become one of the most important political and economic centers. Barda was the center of Uti province of Albania and also capital and religious center of Caucasian Albania in Early Medieval period (Kalankatuklu, 2006). Barda located on international trade routes from the Black Sea to the Caspian Sea, from Volga and the North Caucasus to the different parts of the Caliphate. As we mentioned Shortepe archaeological complex is a place where ancient Barda was situated and Shortepe is important historical and archaeological point of view. To study of the monument

gave number of important innovations by archaeological point of view. In this regard, Shortepe has a scientific importance and unique for antiquity of the right side provinces of Albania.

Professor A. B. Nuriyev systematically led archaeological research systematically from 1984 to 2004. Professor A. M. Mammadov systematically led archaeological excavations in 2005–2015. More than 60 new monuments were registered in Barda and around it in 2005–2015 years. These monuments cover a period of at least 5000 years (from the Late Chalcolithic till Middle Ages). Barda archaeological expedition had been continued scientific researches in Shortepe archaeological complex in 2013–2015 years (Figure 6; 7; 8; 9; 10). Archaeological researches had been led in Balatepe in 2013 (Mammadov, Aliyev, & Rajabov, 2015: 236–237). Size of archaeological excavation area was 10x10 m. Scientific research had been led in 2 square. During the archaeological excavations had been got material examples which concerning to the Bronze Age. Systematical archaeological excavations had been led in Shortepe in 2008-2015 (Figure 5; 6; 7; 8; 9; 10). Scientific research had been continued in the size of 20x20 m and the area had been divided 4 square in 2015 (Mammadov, Aliyev and Rajabov, 2015: 236-237) (Mammadov, Aliyev, & Rajabov, 2016) (Figure 6; 9; 10). In the result of the archaeological excavations has been got the material examples which concerned to the antique and early medieval period. It had been unearthed 4 jar coffins during the archaeological excavations. Grave N 1 was a woman grave which unearthed skeleton, also garment things like as beads, bronze rings and cosmetic glass inside of grave camera (Figure 3). Grave N 2 was a man grave which found skeleton lied on left position (Figure 2). Grave N 3 was a woman grave, too. Grave N 4 was an infant grave which unearthed beads and bronze metal (Figure 4). Jar coffins concerned to I–II centuries AD.

The Barda archaeological expedition continued its excavations at the Shortepe Archaeological Complex in the village of Shatirli in Barda district in 2015. It began

with the expansion of the southeastern part of the archaeological excavation in 2014. First, a pit grave N 1 was opened in the first excavation site and was buried in the north-west direction. As soon as the right part was opened, parts of the human bones – articular and ankle bones and finger parts were found inside the grave pit. When it reached the bottom of the pit, it was found beads, two rings, and a fragrance pot. The beads are made of paste and glass. In most beads, the bead element is noticeable. As it is known, Tengrism used eye beads. Note that this type of hanging was also found in the Eastern Mediterranean monuments (Phoenician monuments). Some of the glass beads are flat and round. The materials obtained suggest that the No. 1 pit was owned by a woman (Mammadov, Aliyev, & Rajabov, 2016, p. 2–4). A 2x2-pound pit grave, located 130x90 cm near the north-western wall of the excavation site, has been cleared. During this time, a plate plate was found near the mouth of the pit. Inside the yellow bowl, there were also bones. A bowl-shaped bowl was found at the bottom of the pit at a depth of 1 meter. The inside of the container was yellowish-greenish. It is a color formed by the collapse of the food residue inside it. Recall that the same food color was also found inside the barrel-type container that was laid during burial last year near the mouth of the pit No. 1. The grave of N 2 was opened to the left at the top. The mouthpiece of this pit is patterned. In the pit, the skeleton extended with the left upper limb in a twisted position. After the skeleton was fully cleaned, it was measured and found to be 185 cm in height. The head turned upside down due to the compression of the pit from the left side. A spear tip was found on the upper part of the foot in the upper part of the iron. We can say that the pit No. 2 belongs to a man. In the 2nd excavation site, another pit grave was found to the south-west from the pit grave No. 2 mentioned above. The direction of the pit No. 3 is in the southeast direction. The upper part of the pit was destroyed. When they opened, one true bead and finger bones were discovered, including foot bones. A white ornamental pot was found near the grave pit (Mammadov, Aliyev, & Rajabov, 2016, p. 7–8). An important finding as a result of

archeological excavations is the discovery of a two-row seal in the southeast part of the II excavation site. After excavating to a depth of 1m, the prevailing 15x12x10 cm seals were witnessed. It was impossible to reach the base of the excavated structure to a depth of 2 m. It is possible that its foundation is 5 m deep. Thus, this building belongs to an older stage, not to be the same period as the cemetery. This can be clearly stated on the basis of the materials obtained and the archaeological layer. After excavation of the excavated part of the building, it was determined that the excavation site continued along it. Considering that the excavation site is located to the south of the Shortepe monument and its structure is not a typical living room, it is identified as part of a remnant of the southern defensive wall of the city. The fact that this city's site is a remnant of the southern part of the citadel is clear from the plan of the defensive wall of the common Shortepe settlement. After cleaning the remnant, as a result of our archeological excavations at a distance of 200 meters to the east of the monument, we recorded the remnants of the defensive wall in that direction. On the basis of the protective wall that was involved in the survey, a 3 D form of this building of the Shortepe settlement was prepared. It should be noted that one of the important results of archeological excavations in 2008–2015 should be mentioned. Archeological excavations were still carried out in the 70-80s of the last century, and although the site of the protective wall of the dwelling was presumably estimated, no remains were found during the excavation. It is in this respect that the remnants of the southern part of the defensive wall discovered in the current year help to clarify certain issues (Mammadov, Aliyev, & Rajabov, 2016, p. 10–11).

A small lid of 1.5 m was found in the southwest part of the defense wall. There was a soft soil under the cover. From there, human bones were found to be scattered to the east. So those bones consisted of only one foot and toes, one arm and toes (Mammadov, Aliyev and Rajabov, 2016, p. 14–15). It was prepared 3D (three dimension) format plan of Shortepe fortification and citadel (Figure 1).

As a result of the archaeological excavations we can give a scientific information about the archaeological layers of Shortepe: 1) VII-VI centuries B.C. (Scythian period); 2) V-IV centuries B.C.; 3) III-I centuries B.C. (Hellenistic period); 4) I-III centuries AD; 5) IV-V centuries AD. There were lived scythians, saks, albanians, gargars and anariaks (Mammadov, Aliyeva and Rajabov, 2016, p. 15). According to Strabo, that Anariaka and Ayniana cities were situated in Uti province of Caucasian Albania (Strabo, 1879). In our opinion, Anariaka was Shortepe which scythians and albanians-gargars with anariaks lived together.

Conclusion:

According to research, the pottery of the Early Bronze Age of Shortepe can be attributed to the end of the 5th millennium BC - the first half of the 3rd millennium BC. The end of the 5th millennium BC It can be attributed to the first half of the third millennium. During the archeological excavations, very few Middle Bronze Age pottery was found in the settlement. In contrast, the painted ceramics in the Shortapa necropolis are very rich. The pottery of the Late Bronze and Early Iron Ages of the monument is mainly made of gray or black. There are very few pink ceramics. The gray ceramic product consists of pieces of bowls and jugs. The culture of the Early Iron Age of Nakhchivan attracts attention by following the elements of Khojaly-Gadabay culture. As is known, this culture

is mainly characterized by gray ceramics. In the southeastern corner of the II excavation site, a 4-pound tomb was discovered. At the head of the cemetery, two whole pots were revealed. There were two locks in the grave pit outside the defense wall. While cleaning the cemetery, it turned out that it was in the southeast direction. It is possible to say that it is a small child's grave because it is small. While cleaning the inside, beads, 1 pair of earrings, an iron bullet tip, charcoal scrap and bone fragments were found. Beads are glass and paste. There are triangular shapes and beads. The triangular shape resembles hanging beads from Hasankaya earthen grave (Khojali-Gadabay culture). The earrings are made of bronze. The pit No. 2 was revealed to the right of the grave at a depth of 2m with a pit and a mouth. In the north-west of the excavation site, a large farm pit was found. There was coal in it. Certainly, this farm pit is older than the aforementioned pit. Another interesting finding was the discovery of a pebble in the northeast corner of the economic pit. At 1m depth, from the north to the south, and the base of the river stone, the floor is completed with two or three-dimensional 45x45x12 cm. Between tea and raw bricks is filled with a special plaster. There were also fragments of pottery. In the north-east corner of the II excavation site, a red area appeared. The length of the structure we have just mentioned is 11.7 m. But in both directions it is clear that the building continues.

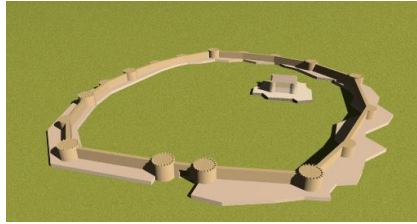

Figure 1. Fortified settlement Shortepe (3D version by T.V.Aliyev & H.A.Mammadzadeh)

Figure 2. Jar coffin N 2 at Shortepe archaeological site

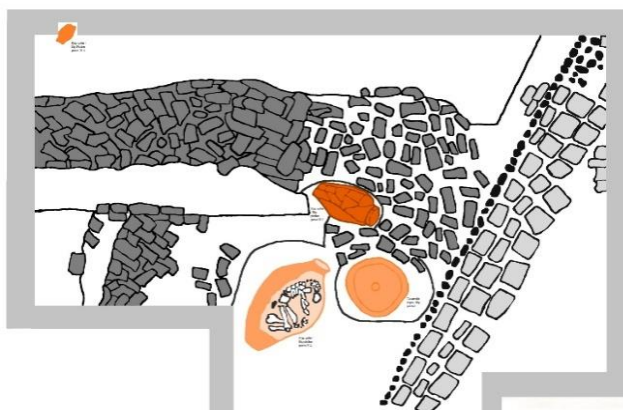
Figure 3. Artifacts from jar coffin N 1

Figure 4. Artifacts from jar coffin N 4

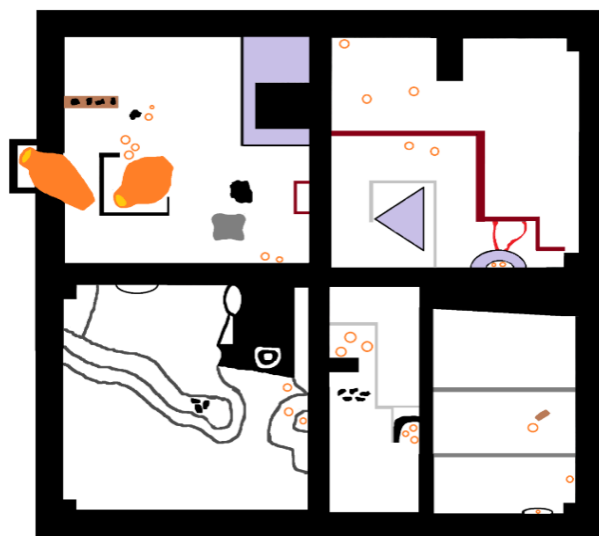
Figure 5. Fortified walls of Shortepe

**Figure 6. Plan of archaeological excavation area in 2015
(T.V.Aliyev & H.A.Mammadzadeh)**

Figure 7. Big pitcher remain in Shortepe (2015)

**Figure 8. Plan of Archaeological excavation area (Shortepe 2014)
(T.V.Aliyev & H.A.Mammdzadeh)**

Figure 9. Archaeological excavation area in Shorpete (2015)

Figure 10. Archaeological excavation area in Shorpete (2015)

REFERENCES

- Bartold, V. V. (1963). *Scientific works II*. I part. Moscow [in Russian].
- Ibn Hawgal. (1908). *The book of ways and countries*. (N. A. Karaulov, Trans.). XXXVIII edition. (pp. 78–128). Moscow [in Russian].
- Jafarov, H. (2000). *Azerbaijan in the end of IV – beginning of I millenium B.C.* Baku [in Azerbaijani].
- Mammadov, A. M. (2014). About the formalization of Barda city. *Ufa* [in Russian].
- Mammadov, A. M., & Aliyev T. V. (2013). Archaeological excavations in Barda. *Archaeological researches in Azerbaijan – 2012*. (pp. 208–211). Baku [in Azerbaijani].
- Mammadov, A. M., Aliyev, T. V., & Rajabov, M. I. (2015). The researches of Barda archaeological expedition in 2013-2014 (Barda region). *Archaeological researches in Azerbaijan – 2013–2014*. (pp. 235–239). Baku [in Azerbaijani].
- Mammadov, A. M., Aliyev, T. V., & Rajabov, M. I. (2016). *The researches of Barda archaeological expedition in 2015*. Baku [in Azerbaijani].
- Mammadov, A. M., Jafarov, P., Hasilov, S., Aliyev, T. V. (2005). The role of Barda city in the world trade. *Azerbaijan Archaeology and Ethnography*, 2, 47–52 Baku [in Azerbaijani].
- Musa Kalankatuklu. (2006). *The Albanian history*. Z.M.Bunyadov (Ed.). Baku, Eurasia press [in Azerbaijani].
- Nasirov, E. (2011). *The Azerbaijani scholars lived in the Middle Ages*. Baku [in Azerbaijani].
- Nuriyev, A. B., & Babayev, A. H. (2001). *Historical-archaeological essay of Barda city (Antique and Medieval period)*. Baku [in Russian].
- Strabo. (1879). *Geography in 17 book*. (R. G. Mishenka, Trans.). Moscow [in Russian]

Мамедзаде Гусейн

Докторант

Інститут археології та етнографії Азербайджанської національної академії наук

Email: rus_rahimli@yahoo.com

Mammadzadeh Huseyn

Doctoral Candidate

Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan National Academy of Sciences

ORCID: 0000-0002-4660-5019

Citation: Mammadzadeh, H. (2020). Shortepe fortified settlement and early Barda town in Garabagh. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (11), 81–90. doi: 10.15421/1720104

Цитування: Мамедзаде, Г. (2020). Зміцнене селище Шортепе і раннє місто Барда в Карабасі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (11), 81–90. doi: 10.15421/1720104

Стаття надійшла / Article arrived: 13.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 18.11.2020

Establishment of the Greek state (1830)

Gulnara Sadraddinova, Baku State University

At the beginning of the 19th century, under the influence of the French bourgeois revolution and nationalist ideas, the Greeks revolted to secede from the Ottoman Empire and gain independence. It was no coincidence that the main members of the Filiki Etheriya Society, which led the uprising, as well as its secret leaders were Greeks who served the Russian government. Russia, which wanted to break up the Ottoman Empire and gain a foothold in the seas, had been embroiled in various conflicts with the Austrian alliance since the 18th century, before the uprising. Russia, which managed to isolate the Ottoman Empire from the West through the Greek uprising, also acquired large tracts of land through the Edirne Peace Treaty, which was signed as a result of the Russo-Turkish War. However, although Britain, France, Austria, and Prussia agreed with Russia on granting autonomy to Greece, they did not intend to transfer control of the newly formed state to Russia. The revolt of the Greeks against the Ottoman Empire in 1821-1830 resulted in the victory of the Greeks. The revolt was organized and intensified with the help of great powers. The article discusses Greece's independence as a result of the uprising. In this regard, the London Protocol of April 3, 1830, signed by Russia, France and England, is of special importance. The newly established Greek state was revived as the Aegean state. Greece's borders have become clearer. The article also deals with the redefinition of the Ottoman-Greek borders by the Treaty of Constantinople of 1832. Although the London Protocol of 1830 formally established the Greek state, the Great Powers and the Greeks were not content with that. Russia, as during the uprising, remained a state that influenced the "Eastern policy" of European states after the uprising. This study was dedicated to all these factors.

Keywords: *Ottoman Empire, Greek Rebellion, London Protocol, Greek Independence, Treaty of Constantinople*

Заснування грецької держави (1830 р.)

Гульнара Садраддінова, Державний університет Баку

На початку XIX століття під впливом французької буржуазної революції і націоналістичних ідей греки повстали проти відділення від Османської імперії і здобуття незалежності. Не випадково основними членами Товариства Філікі Ефтерія, який очолив повстання, а також його таємними лідерами були греки, що служили російському уряду. Росія, що прагнула розділити Османську імперію і закріпитися на морі, з XVIII століття до повстання була залучена в різні конфлікти з австрійським союзом. Росія, якій вдалося ізолювати Османську імперію від Заходу в результаті повстання Греції, також придбала великі ділянки землі по Едирнському мирним договором, підписаним у результаті російсько-турецької війни. Однак хоча Великобританія, Франція, Австрія і Пруссія домовилися з Росією про надання автономії Греції, вони не збиралися передавати контроль над новоутвореною державою Росії. Повстання греків проти Османської імперії в 1821–1830 рр. призвело до перемоги греків. Повстання було організовано і посилено за допомогою великих держав. У статті розглядається незалежність Греції в результаті повстання. У зв'язку з цим особливе значення має Лондонський протокол від 3 квітня 1830 р. підписаний Росією, Францією і Англією. Нещодавно створене грецьке держава було відроджено як держава Егейського моря. Межі Греції стали більш чіткими. У статті також йдеться про перегляд османсько-грецьких кордонів відповідно до Константинопольського договору 1832 р. Хоча Лондонський протокол 1830 р. формально встановив грецьке держава, великі держави і греки не задовольнилися цим. Росія, як і під час повстання, залишалася державою, що зробили вплив на «східну політику» європейських держав після повстання. Дане дослідження було присвячено всім цим факторам.

Ключові слова: *Османська імперія, грецьке повстання, Лондонський протокол, незалежність Греції, Константинопольський договір*

Основание греческого государства (1830 г.)

Гульнара Садраддинова, Государственный Университет Баку

В начале XIX века под влиянием французской буржуазной революции и националистических идей, греки восстали против отделения от Османской империи и обретения независимости. Неслучайно основными членами Общества Филики Эфериа, возглавившего восстание, а также его тайными лидерами были греки, служившие российскому правительству. Россия, стремившаяся разделить Османскую империю и закрепиться на море, с XVIII века до восстания была вовлечена в различные конфликты с австрийским союзом. Россия, которой удалось изолировать Османскую империю от Запада в результате восстания Греции, также приобрела большие участки земли по Эдирнскому мирному договору, подписанному в результате русско-турецкой войны. Однако хотя Великобритания, Франция, Австрия и Пруссия договорились с Россией о предоставлении автономии Греции, они не собирались передавать контроль над новообразованным государством России. Восстание греков против Османской империи в 1821–1830 гг. привело к победе греков. Восстание было организовано и усилилось с помощью великих держав. В статье рассматривается независимость Греции в результате восстания. В этой связи особое значение имеет Лондонский протокол от 3 апреля 1830 г., подписанный Россией, Францией и Англией. Недавно созданное греческое государство было возрождено как государство Эгейского моря. Границы Греции стали более четкими. В статье также говорится о пересмотре османско-греческих границ в соответствии с Константинопольским договором 1832 года. Хотя Лондонский протокол 1830 г. формально установил греческое государство, великие державы и греки не удовлетворились этим. Россия, как и во время восстания, оставалась государством, оказавшим влияние на «восточную политику» европейских государств после восстания. Данное исследование было посвящено всем этим факторам.

Ключевые слова: Османская империя, греческое восстание, Лондонский протокол, независимость Греции, Константинопольский договор

Introduction.

At the beginning of the 19th century, under the influence of the French bourgeois revolution and nationalist ideas, the Greeks revolted to secede from the Ottoman Empire and gain independence. It was no coincidence that the main members of the Filiki Etheriya Society, which led the uprising, as well as its secret leaders were Greeks who served the Russian government. Russia, which wanted to break up the Ottoman Empire and gain a foothold in the seas, had been embroiled in various conflicts with the Austrian alliance since the 18th century, before the uprising. The "Eastern Question", an international strategy aimed at expelling the Turks from Europe, was founded by the Russians during the Russo-Turkish War (1768–1774) (Kireev, 2007, p. 31).

Discussion.

The support of the Russian-French alliance and the influx of European pro-Greek volunteer groups also played an important role in the rapid spread of the Greek uprising, which began in 1821 under the leadership of the Patriarch of Istanbul Fener and Filiki

Etherya. Initially, Britain, which did not want Russia to gain a foothold in the Straits and the Balkans, said it was neutral in the Greek uprising and supported Ottoman territorial integrity. However, the possibility of Russia's dominance in the new Greek state forced the British to side with the Greeks.

Despite the social, political and military reforms carried out by the Ottoman state, it failed to prevent the Greeks in the early years of the Babi-Ali uprising, which was left alone in the international arena and did not determine the right domestic political path. Although success was achieved in the following years with the support of Ibrahim Pasha, the son of the Egyptian governor, the Ottoman government was defeated by military intervention by major powers.

The St. Petersburg Protocol, signed on April 4, 1826, was the first step in interstate diplomacy on the way to the establishment of the Greek state. While Austria and Prussia refused to sign the protocol, Russia, Britain and France signed the protocol and encouraged the Ottomans to do the same. However, the Ottoman state strongly protested, resulting

in increased political pressure and military confrontation. The naval tragedy of Navarre (1827) and the Russo-Turkish War (1828–1829) on this basis significantly weakened the Ottoman Empire.

Russia, which managed to isolate the Ottoman Empire from the West through the Greek uprising, also acquired large tracts of land through the Edirne Peace Treaty, which was signed as a result of the Russo-Turkish War. However, although Britain, France, Austria, and Prussia agreed with Russia on granting autonomy to Greece, they did not intend to transfer control of the newly formed state to Russia. In this case, Wellington openly expressed his dissatisfaction with the terms of the peace agreement with Edirne. In the last days of 1829, Britain and France decided to hold several meetings in London to discuss Greece. Britain was represented by Foreign Secretary Aberdeen, France by Ambassador Polygnac, and Russia by Ambassador Liven.

During the London meetings, the British and French ambassadors stated that they had met with Ottoman representatives in Istanbul on 9 September 1829, that the Ottoman state had adopted the decisions of the London Conference, (An article sent from the Minister of Foreign Affairs, 1829) and that ceasefire between Turks and Greeks had ceased since then.

As a result of the London meetings of the Allies, the Treaty of London was signed on February 3, 1830. The first protocol of the agreement included these articles.

1. Greece was considered a completely independent state, including all political, economic and administrative spheres.

2. The borders of the Greek state would extend along the Aspropotamos River to Lake Angele, and would extend to Mount Artotina, with the border to Calverie and the Gulf of Olives. There would be new borders between Greece between the island of Eyribos, the islands of Satan, the islands of Iscoros and the islands of Cyclades and the island of Amorgo, between the 36th and 39th northern parallels and the 26th eastern meridian.

3. Greece would have a monarchy. The king's eldest son would succeed to the throne.

4. The Ottoman state would recognize the independence of Greece and treat it with respect.

5. General pardon decrees would be signed in both countries. The inviolability of property in Greece would be ensured.

6. Greeks who wanted to leave the Ottoman state would be allowed. The Greeks could sell their property within the Ottoman Empire.

7. Greece would withdraw all Greek fleets and armies outside its borders. The Ottoman state would also withdraw its military forces from lands outside the borders of the Ottoman Empire.

8. On July 26, 1826, the decisions of the Treaty of London remained in force.

10. A commission consisting of English, French and Russian representatives would be set up to avoid any disagreement over the demarcation of the borders. This commission had to complete its work within 6 months.

11. The terms of the treaty would soon be agreed with the Ottoman state and the Allies' ambassadors here, and the treaty, prepared by the Allies, would be signed in London.

12. This agreement, prepared by France, England and Russia, would be signed in London (Protocol No: 23).

The second protocol, signed on the same day, decided to appoint Prince Leopold of the Saxe-Coburg dynasty as King of Greece. This government would be protected by the three signatories (Protocol No: 24).

The terms of the treaty were communicated to the head of the Greek government, Capudistria, on April 8, 1830. On April 12, 1830, the Capuchins sent a note to the signatory states expressing their questions and concerns about the treaty. Following the reply notes sent by the signatory states, the Greek Senate thanked the ambassadors of those states and stated that they had accepted the terms of the Treaty of London signed on April 16, 1830 (Demirhan, 2016, p. 335–337).

Under the London Protocol, Greece's borders were further restricted. The main reason for this was that Russia did not want a large and powerful Greek state that would prevent the Slavs from entering the Aegean in the following years. Britain also preferred Greece with limited borders. Because he did not want a strong Greece around the Seven Islands under British rule (Bayrak, 1999, p. 83).

Dissatisfied with the boundaries of the

agreement, the Greek Senate appealed to the embassies of allied countries to change the borders. The Greeks wanted to expand the northern border to Mount Oxa. However, the ambassadors said it was not possible (Letter from the British envoy to Greece, Dawkins, 1830).

On April 8, 1830, the terms of the Treaty of London were announced to the Ottoman Empire. The Ottoman state tried to meet with the ambassadors of the Allied Powers in Istanbul in order to change some items. As a result, Partav Efendi met with the Russian ambassador several times. The first of these meetings took place on April 3, 1830 in Bebek Castle. At the meeting, the Russian ambassador said that he would work in the interests of the Ottomans, but that not a single letter of the London Protocol of 1830 could be changed. Partav Efendi noted that there were some articles in the decisions of the London agreement that were not clear. One of the articles he mentioned was the fifth article of the protocol. The article used the phrase "No Greek in the Ottoman lands could be convicted for his actions". It was not clear whether this requirement was only for the future or whether it would remain in force in the past.

Concerns were also expressed about the situation of Muslims who want to stay within the borders of the new state. The Ottoman state was concerned about the value of the property owned by the Muslims. The Russian ambassador tried to persuade the Turks, noting that there would be no dissatisfaction on this issue. In addition, the issue of weapons available in the places and fortresses to be handed over to the Greeks was discussed. In the example of the Jurju fortress, a proposal was accepted to take the weapons from all the fortresses where the military equipment was stored and hand them over on the condition that those fortresses be destroyed (Tosun, 2002, p. 21–24).

Partav Efendi's second meeting with the Russian ambassador took place on April 17, 1830 at his home. Mr. Pertev noted that although Greece's independence was accepted by Britain and France, it was difficult for the Ottomans to accept it. The ambassador said that the protocol was prepared by Britain and the French government accepted it. He stressed that no changes will be made to the terms of

the agreement.

Ambassadors of the Allied Powers also attended the next meeting between the parties on April 23, 1830. The main topic of the meeting was the question of what kind of goods and property will remain within the borders of Greece. The contract stated that the sale of these properties would take place within a year. However, this decision was not clear because the properties were different.

After the meetings, the representatives of the Ottoman state prepared a note stating that they had adopted the decisions of the Treaty of London of 1830 and handed it over to the Allied ambassadors in Istanbul on April 4 of that year. With this note of reply, the Ottoman state officially declared its recognition of independent Greece.

After the meetings, the representatives of the Ottoman state prepared a note stating that they had adopted the decisions of the Treaty of London of 1830 and handed it over to the Allied ambassadors in Istanbul on April 4 of that year. With this reply note, the Ottoman state officially declared its recognition of independent Greece. Thus, the Greek rebels, who were unable to establish a central government during the years of the uprising, gained independence thanks to the diplomatic policies and strategic goals of European states. The newly established Greek state was revived as the Aegean state. Greece's borders have become clearer. According to the London Protocol, part of the islands of Evbia, Sporad and Cyclades were handed over to Greece. According to this division, Ottoman rule would continue on the islands north of the 39-degree latitude circle and on all the islands south of the 26-degree longitude circle. The islands ceded to Greece under the terms of the treaty were as follows:

Group of Sporads include Chamlıja, Suluja, Shira, Istandil, Ishkinos, Ishkilos, Ishkiros, Santorin, Andre, Naksha, Amurgos, Para, Miknos, Murted, Egin, Sheytan, Poros, Kirlangich, Guvercin, Kardashlar, Belko, Yarasu, Zora, Osuda, Iskandil, Pir, Yilan, Istoporya, Delos, Caros, Uzunjal Nepale, Aya Yorga, Polikondros, Gümüş, Polino, Değirmenlik, Küçükdeğirmenlik, Ipsara, Kalori (Kaya), Zenari (Kenari), Yaban, Kechi and Istifalya islands. (Orench, 2009, 199)

The head of the Greek government, Capudistia, wanted to expand the borders

of Greece, defined by the protocols signed between 1829-1830. On the other hand, the Ottoman state, despite accepting the borders specified in the protocol, at a meeting with the representatives of the signatory states on May 14, 1830, demanded the restriction of the borders given to the Greek state. It is clear from diplomatic correspondence that Britain's agreement played an important role in defining the borders between the parties. However, as a result of a change of government in England on November 15, 1830, Gray and Palmerston, who became Prime Minister and Foreign Secretary, supported the idea of expanding the borders of Greece (Letter from the British envoy to Greece, Dawkins).

As a result of negotiations, a meeting was held in February 1832 between representatives of European states and the Sultan to determine the borders. Other ambassadors, including the British ambassador Stratford Cunningham, demanded that Babi Ali recognize the Arto-Volo line as a border line. Despite the protests of the Ottoman representatives, Stratford tried to sign an agreement between the parties as soon as possible. Because he knew that this was the only way to prevent the border riots in Greece. In addition to this meeting, three more meetings were held on the same basis. Finally, on July 21, 1832, the Treaty of Constantinople was signed by England, France, and Russia. (Constantinople, 1999, 35) This agreement was signed after the representative of the Ottoman state Suleyman Najib Bey. According to the British historian Stanley L.P., the Ottoman envoy signed the treaty after a 16-hour meeting, calling it "God's plague" after a

16-hour meeting. (Poole, 1988, p. 76)

The first clause of the eight-point agreement stated that the eastern part of the border between the two countries would be separated from the Little Lake, which flows from the village of Gradika. The Kalamo Pass here was given to the Greeks. The border between Coprenha and Menidi in the Gulf would end. The Karakos bridge was given to the Ottomans. Other articles also touched on the issue of compensation to be paid by the Ottoman state: If the Izdin accident were given to Greece, the Ottoman compensation would be 40 million rupees. Otherwise, if the Izdin accident remained part of the Ottoman state, the Ottoman compensation would be 40 million rupees (Demirhan, 2016, p. 368).

Conclusion.

Modern Greece, as a result of the Ottoman state's defeats to Britain, France and Russia, was established as a protection zone of these empires, under the name of the Greek Kingdom in a small region of the Mora Peninsula and Athens, which was torn from Istanbul. The first Greek king was a German named Otto from a Bavarian aristocratic family. Although the London Protocol of 1830 formally established the Greek state, the Great Powers and the Greeks were not content with that. Russia, as during the uprising, remained a state that influenced the "Eastern policy" of European states after the uprising. The Greeks did not leave the Greeks and other Balkan peoples living in the Ottoman lands, especially on the islands, to realize their dreams of a "Greater Greece" and expand their territory.

REFERENCES

- Bayrak, M. (1999). *The Attitude of European States During the Greek Revolt in the Light of the Ottoman Archives. Ottoman Encyclopedia*. A: II. Ankara: Turkey New Press [in Turkish].
- Constantinople Photeine. (1999). *The foundation of the modern Greek state: Major treaties and conventions, 1830–1947*. (p. 35). [in English].
- Demirhan, H. (2016). *Greek rebellion in the shadow of the Great Powers*. 1st ed. Istanbul: İdil publishing [in Turkish].
- Kireev, N. G. (2007). *History of Turkey XX century*. (p. 31). Moscow: Institute of Oriental Studies RAS [in Russian].
- Letter from Lord Aberdeen, British Foreign Secretary, to Robert Gordon, British Representative in Istanbul, on 10 November 1829. (A.P.G.Q.). Part V. No: 28. F.O. 421/3 [in Azerbaijani].
- Letter from the British envoy to Greece, Dawkins, to the British Foreign Secretary, Lord Aberdeen, dated April 20, 1830. (A.C., G.A.) Part VI, No. 27, F.O 421/4 [in Azerbaijani].
- Orench, A. F. (2009). 1827 Naval Battle of Navarino and the Ottoman Navy. *Journal of History*, 46, 37–84. Istanbul [in Turkish].
- Poole, S. L. (1988). *Lorde Stratford Canning Turkey's Memoirs*. Translated by: Can Yücel. (p. 76). Ankara: Yurt Publishing [in Turkish].

The minutes of the meeting between the British, French and Russian representatives on 3 February (1830). (Papers Relative to the Affairs of Greece. Protocols of Conferences Held in London. British Parliamantary Papers). Protocol No: 23 Annex D.

The minutes of the meeting of the British, French and Russian representatives on 3 February (1830). Protocol No: 24. Tosun, R. (2002). Turkish-Greek Relations and Population *Exchange*. (pp. 21–24). Ankara: Berikan Pub. [in Turkish].

Садраддінова Гульнара

Докторант
Державний університет Баку

Email: rus_rahimli@yahoo.com

Sadraddinova Gulnara

Doctoral Candidate
Baku State University

ORCID: 0000-0001-5661-6638

Citation: Sadraddinova, G. (2020). Establishment of the Greek state (1830). *Scientific and theoretical almanac «Grani», 23 (11)*, 91–96. doi: 10.15421/1720105

Цитування: Садраддінова, Г. (2020). Заснування грецької держави (1830 р.). *Науково-теоретичний альманах «Грані», 23 (11)*, 91–96. doi: 10.15421/1720105

Стаття надійшла / Article arrived: 13.10.2020

Схвалено до друку / Accepted: 18.11.2020